

Osmanlı Meclisi Ermeni Meselesini Tartışıyor: Kasım-Aralık 1918¹

AYHAN AKTAR

“Bakkal Karabet’in ışıkları yanmış.
Affetmedi bu Ermeni vatandaşı,
Kürt dağlarında babasının kesilmesini.
Fakat seviyor seni,
Çünkü sen de affetmedin,
bu kararı sürenleri Türk halkının alınına.”

Nâzım Hikmet²

“Bu kitapta insaniyetten başka hiçbir şey nazarı dikkate alınmayarak sırf hakikat tasvire çalışılmıştır. İnsanları öldürmek, toprakları kapışmak, beşeriyeti kan ve ateş içine boğmak için gösterilen ihtiraslar nazarımızda külliyen merduddur [bütünüyle reddedilir] ... Bu feci devirde Türklerden ve Ermenilerden elim bir surette hayatlarına nihayet verenler için ruhum mütesaviyen [eşit olarak] muzdariptir.”

Ahmet Refik [Altınay]

Yukarıdaki ikinci alıntı, ünlü tarihçi Ahmet Refik Bey’in 17 Aralık 1918 ile 13 Ocak 1919 tarihleri arasında *İkdam* gazetesinde yayınladığı ve daha sonra da *İki Komite, İki Kıtâl* başlığı altında kitaplaşan anılarına yazmış olduğu önsözden alınmıştır.³ Kitabın başlığında bahsedilen

- 1 Bu çalışmanın ilk biçimi *Toplum ve Bilim* (no.91, 2002) dergisinde yayınlanmıştır. Daha sonra 24-25 Eylül 2005 tarihinde “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları”na bu yazının bir özeti bildiri olarak sunulmuştur. Konferans bildirilerinin yayımı sürecinde aynı yazı elden geçirilip genişletilerek en son biçimini almıştır. Bu metni okuyup bazı düzeltmeler yapan ve görüşlerini belirten sevgili dostum İsmail Kara’ya ve genç arkadaşım Fuat Dünder’a teşekkür borçluyum.
- 2 Yukarıdaki dizeler Nâzım Hikmet’in ‘Hapisten Çıktıktan Sonra’ başlıklı dört bölümlük uzun şiirinin, ikinci bölümünü oluşturan ‘Akşam Gezintisi’ başlıklı bölümünden alınmıştır. 2001 yılında Fazıl Say’ın bestelemiş olduğu ‘Nazım’ isimli CD içinde ‘Hapisten Çıktıktan Sonra’ isimli şiir yer almaktadır. DSP’den İstemihan Talay’ın bakanlığı sırasında yayımlanan bu CD’nin yapımını Kültür Bakanlığı desteklemiştir. Sanatçı Genco Erkal tarafından seslendirilen ve Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası tarafından yorumlanan şiirde, ilginçtir sadece ‘Bakkal Karabet’in ışıkları yanmış’ dizesi bulunmaktadır. Daha sonraki beş satır atlanmıştır. Nâzım Hikmet’in Ermeni kıyımı hakkında doğrudan tavır aldığı bu dizelerin atlanması anlamlı olduğunu düşünüyorum. ‘Hapisten Çıktıktan Sonra’nın ilk eksiksiz basımını Nâzım Hikmet’in sağlığında yayımlanmış bir seçkide buluyoruz. Bkz. Nâzım Hikmet, *Seçilmiş Şiirler*, Sofya, 1954. s. 165. Nâzım Hikmet’in bu dizelerine dikkatimi çeken şiir tiryakisi dostum Prof. Haluk Oral’a teşekkür borçluyum.
- 3 Ahmet Refik [Altınay], *İki Komite, İki Kıtâl*, yay. haz. Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s.8.

Ahmet Refik Bey.

iki komiteden birincisi 1913 ile 1918 yılları arasında ülkeyi fiilen yöneten ve Ermeni tehcirini uygulayan İttihad ve Terakki Partisi, diğeri ise milliyetçi Ermeni komiteleridir. Bilindiği gibi, Osmanlıca ‘kıtâl’ terimi ise ‘katliam’ anlamına gelmektedir.

Ermeni sorunu ile cepheden yüzleşmekten kaçınmayan bu kitabın birinci bölümünde, Ahmet Refik Bey’in Eskişehir’de Askeri Sevk Komisyonu’nda görevli olarak bulunduğu 1915 yılına ait izlenimleri bulunmaktadır. Bu bölümde, Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden toplanarak mecburi göçe zorlanan Ermenilerin yaşadıkları zulüm ve sefalet anlatılmakta ayrıca bu tehcir kararını alıp hayata geçiren İttihad ve Terakki yönetimi hakkında sert eleştiriler bulunmaktadır. İkinci bölümde ise, Rus ordusunun çekilmesinden sonra Doğu cephesinde Erzurum ve civarındaki yerleşim alanlarına gazeteci olarak giden Ahmet Refik Bey’in izlenimleri yer almaktadır. Yazar, bölgede Ermeni Komitacılarının gerçekleştirdiği katliamı son derece ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

1912-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaşanan bir milliyetçi boğazlaşmaya bir mesafe

koyarak bakmasını beceren nadir Osmanlı aydınlarından biri olan Ahmet Refik Bey, kitabının önsözünü şöyle bağlamaktadır: “Yüz sene sonra gelecek bir müverrih [tarihçi] için bu ufak kitap, hakikati bütün feciîlarıyla gösterecek bir vesika olacaktır.”⁴ Gerçekten de yayınlanmasından yaklaşık 86 yıl sonra Ahmet Refik Bey’in kitabı, Ermeni meselesi hakkında bir Osmanlı aydınının birinci elden izlenimlerini vermesi açısından halen önemini korumaktadır.

* * *

Bu yazının konusu, 1918 yılının son iki ayında Osmanlı meclisinde Ermeni meselesi ile ilgili tartışmaların özetlenmesi ve bazı temaların ayrıntılı olarak ele alınmasıdır. Günümüzde tekrar tekrar ortaya sürülen bazı görüşlerin ilk olarak Osmanlı meclisinde dile getirildiğini göreceğiz. Ayrıca mütareke döneminin ve İstanbul’un işgal altında olmasının yaratmış olduğu bazı özel koşulların Osmanlı meclisinde yapılan bu tartışmaları nasıl etkilediğini anlatmaya çalışacağız.⁵

4 A.g.e.

5 Ermeni kırımını ile ilgili en ayrıntılı çalışma için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.

İSTANBUL'UN İŞGALİ VE SİYASAL ÇALKANTILAR

8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifasından ve daha sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin 30 Ekim 1918 tarihinde İngilizlerle Mondros Mütarekesinin imzalamasından sonra Osmanlı başkentinde bir siyasal dalgalanma yaşanmıştı. Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra ülkenin işgal edileceğinin anlaşılması üzerine ve İttihad Terakki üst yönetiminin bir Alman denizaltısı ile 1-2 Kasım 1918 gecesi ülkeyi terk etmesinden sonra Osmanlı başkentindeki siyasi hava tam anlamıyla karışmıştı.⁶

İlk olarak, 1913-1918 yılları arasında sesini pek çıkarma imkânı bulamayan siyasal muhalefet eleştiri dozunu arttırmış ve günlük gazetelerde ve mecliste savaşın getirmiş olduğu yıkıntılardan İttihad ve Terakki yönetiminin sorumlu olduğu dile getirilmişti. İkinci olarak, 1919 yılı içinde toplanacak olan Paris barış konferansına katılmak ve galip devletler nezdinde Osmanlıların hukukunun savunulması sürecinde ülkeyi savaşa sokan siyasi kadrolardan hesap sorulması gündeme gelmişti.

1914 yılından beri savaşın olumsuz gidişatı ile ilgili olarak bütün yayınlara yasak koymuş olan İttihad ve Terakki hükümeti aslında daha 1918 yılının Haziran ayından itibaren siyasi sansürü kaldırmış, fakat cephelelerdeki durumun Osmanlıların aleyhine döndüğünü halktan saklamak amacıyla askeri sansürün devamına karar vermişti. Özellikle Kasım ayının ilk haftasında, İttihad ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinin ülkeyi terk etmesinden sonra, İstanbul basını üzerindeki fiili siyasal baskılar ortadan kalkmış ve gazetelerde 1912-1918 arasında yaşanan yıkım, yenilgi ve sefaletin muhasebesi yapılmaya başlanmıştı. Kısacası, Osmanlı başkenti girilen iktidar boşluğu içinde yeniden siyasal muhalefeti ve özeleştiriyi yaşıyordu.

1918 yılının yaz aylarından itibaren önce sansürün yumuşaması ve daha sonra da tamamen kalkması sonucunda, yeni gazete ve dergiler birer birer yayın hayatına katıldı:

“Eylül 1918’de yeni gazeteler çıkmaya başladı. Yunus Nadi’nin *Yeniğün*’ü ile Necmeddin Sadık’ın *Akşam*’ı ilk önce belirdi. Bunlar İttihadçıydılar. Ekim [1918]’de Muhalifler belirdi. Süleyman Nazif ile Cenap Şahabettin’in *Hadisat*’ı ile Mevlanzade Rıfat’ın *İnkılab-ı Beşer*’i (Kapatılınca ismini *Serbesti*’ye çevirdi) çıktı. *Sabah*’ın başyazılarını Ali Kemal yazmaya başladı. Kasım’da Abdullah Cevdet’in *İçtihad*’ı Fethi [Okyar] Bey’in (Sonradan Mustafa Kemal’in de katkıda bulunacağı) *Minber*’i, Sait Molla’nın *Yeni İstanbul*’u, Soysallıoğlu İsmail Suphi’nin *Söz*’ü, Ali Suat’ın *İslâm*’ı, Refii Cevat [Ulunay]’ın *Alemdar*’ı kafileye katıldı. Ayrıca Fransa, İngiltere ve ABD’nin sözcülüğünü yapan dört yayıncı Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinin sözcülüğünü üstlenen 18 gazete ortaya çıktı.”⁷

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi’nden sonraki hafta içinde yapılan son kongresinde İttihad ve Terakki Partisi kendisini feshetti. Daha sonra yerine kurulan Teceddüt Fırkası Fethi [Okyar] Bey’in başkanlığında siyasal hayata katıldı, böylece Osmanlı Meclisi Mebusanında bulunan ve önceden İttihad Terakki mensubu olan mebuslar yeni kurulan partinin me-

6 Alman denizaltısı ile kaçan İttihad ve Terakki yöneticileri şunlardır: Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, eski polis müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi. Bu kişiler daha sonra Ermeni tehcirinden birinci derece sorumlu tutulacaktır. Bkz. Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980. s.311.

7 Orhan Koloğlu, *1918: Aydınlarımızın Bunalım Yılı – Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 60.

busları oldular. Bu tarihten sonraki iki ay içinde ülkede bir siyasal katılım patlaması yaşanmış ve sadece İstanbul'da yaklaşık yirmi adet siyasi parti ve siyasi cemiyet kurulmuştur:

“Sulh ve Selameti Osmaniye Fırkası, Vilson Prensipleri Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Nigehban Cemiyeti Askeriyesi, Trabzon ve Havalisi Ademi Merkeziyet Cemiyeti, Osmanlı Çiftçiler Derneği, Teâli-i İslâm Cemiyeti, Türkiye Sosyalist Fırkası, Vahdeti Milliye Cemiyeti, Türkiye’de Arnavut Teavün Cemiyeti, Laz Tekamülü Milli Cemiyeti, Milli Ahrar Fırkası, İngiliz Muhibleri Cemiyeti, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türk Teali Cemiyeti, Osmanlı Musevileri İntihap Cemiyeti, Osmanlı İläy Vatan Cemiyeti, Milli Türk Fırkası, Türk-Fransız Muhibleri Cemiyeti.”⁸

Kurulan yeni siyasi partilerin ve cemiyetlerin yayın organı gibi faaliyet gösteren gazete ve dergilerin yanı sıra daha bağımsız bir tavır sergilemeye çalışan yayın organları da vardı.

Bu dönemde Osmanlı başkentinde yaşanan önemli bir gerginlik kaynağı, Mondros Mütarekesinin 7. maddesine göre İstanbul’un fiilen işgal edilmiş olmasıdır. 13 Kasım 1918 günü zırhlıları ile gelip karaya asker çıkaran itilaf devletleri şehrin işgalini çok sınırlı bir biçimde başlatmışlardı. İtilaf Devletlerinin işgal kuvvetleri şehrin yönetimine doğrudan el koymamış, Osmanlı kamu bürokrasisinin göreve devam etmesini istemiştir. Osmanlı Meclisi Mebusanı’nın da açık kalmasını ve toplantılarına devam etmesini bu çerçevede ele almak gerekir. Ancak 21 Aralık 1918 günü Sultan Mehmet Vahdettin’in emri ile meclis feshedilmiş ve seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir. Seçimlerin yenilenmesi bir süre ertelenmiş ve nihayet yeni seçilen mebuslarla 12 Ocak 1920 günü toplanan Osmanlı Meclisi Mebusanında Milli Mücadele yanlısı grubun ağırlığını koyması işgal kuvvetlerinin tepkisini çekmiştir. İşgal kuvvetleri 16 Mart 1920 tarihinde Osmanlı Meclisini basarak meclisin hukuki varlığına son vermişler ve mebuslardan çoğunu Malta’ya sürgüne yollamışlardır. Bu tarihten itibaren şehir hukuken (*de jure*) de işgal edilmiş ve bundan sonra İstanbul’un yönetiminde son sözü söyleyenler işgal kuvvetleri ve onların emrinde çalışan meclis desteğinden yoksun hükümetler olmuştur.⁹

13 Kasım 1918 günü, galip devletlerin 54 parçalık donanması limana demir atmış ve bu durum İstanbul’un iki yakası arasındaki deniz ulaşımının bir süre durmasına neden olmuştur. Bu günlerde, Suriye’deki Yıldırım Orduları Komutanı ve 7. Ordu Komutanlığı’nı üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa Filistin Cephesi’nde yaşanan bozgun ve Musul’un İngiliz kuvvetleri tarafından işgali nedeni ile görevinden ayrılmış ve Adana’dan trenle İstanbul’a doğru yola çıkmıştır. İşin ilginç yanı, Mustafa Kemal Paşa da 13 Kasım 1918 günü Haydarpaşa Garı’nda trenden iner. Mustafa Kemal Paşa’nın karşıya geçebilmek için uzun süre beklemek zorunda kaldığını ve limandaki zırhlılara bakarak “geldikleri gibi giderler!” dediğini biliyoruz.¹⁰

⁸ A.g.e., s. 70.

⁹ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul: 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14.

¹⁰ Orhan Koloğlu, 1918: *Aydınlarmızın Bunalım Yılı – Zaferi Nihai’den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 325.

AVEROF ZIRHLISININ DOLMABAĞÇE SARAYI ÖNÜNDE DEMİRLEMESİ VE ŞEHRİN İŞGAL TÖRENİ

O günlerde limanda demirli olan İtilaf Devletleri donanması içinde Yunan zırhlısı Averof'un da bulunması ise İstanbul Rum cemaati açısından coşku ve mutluluk kaynağı olarak görülüyordu.¹¹ 1911 yılında İtalya'da Livorno'daki tersanelerde inşa edilip denize indirilen bu zırhlı önce Osmanlı donanması tarafından satın alınmaya çalışılmıştı. Fakat mali sıkıntıları aşamayan Osmanlı yönetimi gemiyi satın alabilmek için gereken parayı toparlayamamıştı. Bunun üzerine devreye giren Yunan hükümeti 24 milyon Drahmi değer biçilen zırhlıyı alabilmek için Mısır'da zengin olmuş bir iş adamı olan Yorgo Averof (1818 - 1899) tarafından kurulmuş vakfın fonlarına baş vurmuştu.¹² Yorgo Averof, Yunan donanması için bir eğitim gemisi satın alınarak kendi isminin verilmesi amacıyla zaten bir vakıf kurmuştu. Yunan yönetimi gemiyi satın almak için gereken miktarın üçte birini - 8 milyon Drahmi - bu vakfın kaynaklarından sağladı. Kalan kısmını da devlet bütçesinden karşılayarak gemiyi satın alan Yunan yönetimi Averof zırhlısını Yunan donanmasının amiral gemisi yaptı. Balkan Savaşları sırasında, Çanakkale Boğazı'nı kapatarak Osmanlı donanmasının Ege denizine çıkışını engelleyen Averof zırhlısı Limni, Semadirek, Bozcaada, Gökçeada, Midilli ve Sakız adalarında Osmanlı hakimiyetinin son bulmasında etkili olmuştu.

Averof zırhlısının Yunan donanması tarafından satın alınması ve Balkan Savaşları sırasında Osmanlı donanmasının Ege Denizi'ne açılmaması 1913 - 1914 yıllarında İstanbul'da Rum esnafa karşı uygulanan iktisadi boykotun temel gerekçesini oluşturmuştu. Halka bedava dağıtılan 'Müslümanlara Mahsus Kurtuluş Yolu' başlıklı broşürde Balkan savaşı günlerinde Averof zırhlısı yüzünden Osmanlı donanmasının Ege'ye açılmadığı, Selanik ve Ege adalarının gerektiği gibi savunulmadığı belirtiliyordu.¹³ Daha da önemlisi, bu broşürde Yorgo Averof'un bir Osmanlı vatandaşı olduğu iddiası dile getirilerek İstanbullu Müslüman halkın artık Rum esnafın dükkanlarından alışverişe son vermesi ve böylece el altından Yunan devletine aktarılan mali kaynakların kurutulması isteniyordu:

“Evet; o küçücük, o miskin ve züğürt Yunan hükümeti, kendisine kalsa, kabil değil böyle zırhlılar alamaz. Fakat zırhlıyı alan hükümet değil, millet! ... İşte Averof zırhlısını alan da Averof adında bir Rum. En ziyade insanın içini yakan cihet, bu Averof'un Yunanlı değil bizim Görüceli bir Rum vatandaşımız olması ... Evet, bir Rum vatandaş ... Yunan hükümetine, koca bir harp gemisi kazandırdı ve bütün Yunanistan'ı bir, bir buçuk misli büyüttü! Fakat daha böyle, her gün gördüğümüz ve belki ellerini sıktığımız kaç vatandaşımız vardır ki, yarın veya öldükleri gün bütün servetlerini

11 1920 yılında İstanbul nüfusunun etnik ve dini kökene göre dağılımı şöyledir: 560.434 Müslüman, 384.689 Rum Ortodoks, 118.000 Ermeni ve 44.765 Yahudi. Bkz. Criss, *a.g.e.*, s. 39.

12 Yorgo Averof, 1818'de Yunanistan'da Epir Yarımadası'nda Metzovo'da doğmuş 1899'da ise Mısır'da İskenderiye kentinde ölmüştür. Etnik olarak Ulah kökenli bir Rum olan Yorgo Averos pamuk ticareti ile zengin olmuş ve uzun yıllar İskenderiye Rum cemaatinin liderliğini yapmıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Helen Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglio. Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Atina, 1995.

13 Bkz. Zafer Toprak, “Osmanlı donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik”, *Toplumsal Tarih*, No.113, Mayıs 2003, s. 10-19.

Averof Zırhlısı.

Yunan hükümetine terk ve ihdas etmek gayretiyle, kendi aramızda, asla yorulmaksızın, geceli gündüzlü çalışıp durur!”¹⁴

Böylece Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki topraklarının % 83’ünü ve toplam nüfusunun % 20’sini kaybettiğini gören milliyetçi seçkinler yaşadıkları bu büyük felaketin faturasını gizlice Yunan devletine yardım ettiklerine inandıkları İstanbul Rumlarına çıkarıyorlardı.¹⁵ Balkan Savaşlarının mezalim edebiyatı, muhacirlerin sefaleti gibi olumsuzlukların baskısı altında ezilen Osmanlı toplumu da 1913 yılında zenofobik milliyetçiliğe doğru evriliyordu.¹⁶ Rumeli’de

yaşanan kayıpların ardından Osmanlı seçkinleri ülkede esas olarak Müslüman-Türk unsur üzerinde yükselen bir iktidar arayışı içine girmişlerdi.

Bütün bu nedenlerle, Averof zırhlısı zaman içinde İstanbul Rum cemaati açısından sanki Yunan milliyetçiliğinin yüzen bir sembolü haline dönüşmüştü. Limana girdikten sonra Dolmabahçe Sarayı önünde demirleyen zırhlının gelişi bir gün önce İstanbul Rum basını tarafından “Efsanevi Averof geliyor!” başlıklarıyla halka duyurulmuştu. Rum cemaati tarafından coşku ile karşılanan Averof zırhlısı İstanbul Rumları tarafından kitleler halinde ziyaret edilmişti. Catherine Laskaridhis, Averof zırhlısının İstanbul limanına girdiği zaman Rum cemaatinin yaşadığı coşkuyu şöyle anlatıyor:

“Binlerce insan kıyılara, yüksek yerlere doluştu. Erkekler çatılara, teraslara yüksek duvarlara, limana, Marmara Denizi’ne nazır her yere tırmandılar. Kenar mahallelerin bütün sakinleri şafaktan itibaren Boğaziçi’nin aşağı taraflarına doğru yöneldiler, Galata Köprüsü kalabalıktan batma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. Eski sarayın [Gülhane] parkı, Marmara Denizi’nin kıyısındaki mahallelerden gelen insanlarla dolup taşıyordu. Sanki Ayasofya yükseliyor ve minareleri - muhafızları - al-

¹⁴ A.g.e., s. 18.

¹⁵ Bu broşürlerin yazarı dönemin Harbiye Dairesi Riyaseti’nde [Genelkurmay Başkanlığı] sivil memur olan Ahmet Nedim Servet Tör, 1871 - 1947 yılları arasında yaşamıştır. Anılarında bu broşürleri kendi imkânları ile bastırıldığını belirten Ahmet Nedim Bey kısa zamanda ‘ortaya attığım bu minimini tohum, zemin ve zamanı pek müsait bularak az zamanda büyük semereler verdi. Son defa bastırduğumuz yirmi bin nüsha da bir kerede dağıtılsa, kaviyyen [kuvvetle] zannederim ki, top atacak Rum ticarethaneleri pek çok olacaktır’ demektedir. Bkz. Ahmet Nedim Servet Tör, *Neuhiz’in Günlüğü - Defter-i Hâtrât*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000. s. 123-124.

¹⁶ Dönemin edebiyat ve kültür dünyası için bkz. Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandanan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim, İstanbul, 2004.

çalışıyordu ... Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemiş Averof'lu binlerce kartpostal basıldı. Bunlardan en az birini edinmemiş hiçbir Rum, hiçbir Rum evi yoktu.”¹⁷

İşgalin ilk günlerinde bazı kontrol noktalarını tutan askerler dışında şehirde çok fazla yabancı askere rastlanmaz. İtilaf Devletlerinin kitlelere dönük olarak ustaca hazırlanmış işgal töreni yaklaşık üç ay sonrasına gerçekleşir. 8 Şubat 1919 günü tüm işgal orduları kurmay subaylarının katılımı ile gerçekleşen bir geçit töreni düzenlenir. Artık Doğu Orduları Komutanı olarak atanmış olan General Franchet d'Esperay zengin bir İstanbullu Rum tarafından kendisine hediye edilen beyaz bir atın üzerinde aynen Fatih Sultan Mehmet gibi şehre girer. İşgal ordularının Sirkeci'de başlayıp bugünkü İstiklal Caddesi'nden geçişi ile son bulan törenden sonra şehrin Müslüman ahalisi artık savaşın tam anlamıyla kaybedilmiş olduğunu görmüştür. İki hafta sonra Büyükkada'yı ziyaret eden General d'Esperay'in yoluna Rum cemaati yine kıymetli halılar sermiş ve adadaki Rum okullarının öğrencileri de ellerinde Fransız ve Yunan bayrakları ile generale sevgi gösterisinde bulunmuşlardır.¹⁸

İşgal töreni esnasında şehirdeki gayri müslim azınlıkların işgal kuvvetleri lehine yaptıkları tezahürat ve şehrin Beyoğlu tarafının yabancı ülkelerin bayrakları ile süslenmiş olması, o günleri yaşamış olan bir İstanbullu Rum'un gözünden şöyle anlatılıyor:

“Konstantinopl süslenmişti; yeni bir fatihi kabul etmek üzere bayraklarla, defne dallarıyla donatılmıştı. Müttefik Kuvvetler Doğu Cephesi Başkomutanı, galipleri temsilen imparatorluğun başkentine törenlerle girmek zorundaydı. Müttefik birlikleri, başkomutanın geçeceği sokaklarda sıraya dizilmişlerdi ... Kalabalık, kentnin merkezindeki sokaklara, pencerelere, balkonlara, teraslara bir kez daha yayılmıştı ve küçük bayraklarını neşeli bir gürültüyle dalgalandırıyor. İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan her renkten üniforma, değişik türleri ile birbirine karışıyordu ... ‘Dikkat!’ sesi sokağın başında yankılandı ... Kortej yalın, savaşçı görünümündü, yüzeysel bir lüks yoktu. Önde hâki giysili bir İngiliz süvari mangası yürüyordu. Arkada, belli bir mesafede, savaş giysilerini giyinmiş General Franchet d'Esperay at üzerinde ilerliyordu. İki Fransız piyadesi atın dizginlerini tutuyordu. Fethedilen kente kendi başlarına giriyor ve liderlerini oraya getiriyor havasındaydılar. Komutanı, hepsi de at binmiş kurmay subaylar, işgal kuvvetlerinin yöneticileri, askeri misyonların üyeleri izliyor ve geçit alayının sonunda şeref kıtaları yer alıyordu. Kalabalık, bayrakları sallıyor, alkışlıyor ve başkomutana hoşgeldin diye bağırıyordu.”¹⁹

Bu işgal töreninin İstanbul'un Müslüman halkı üzerinde ‘toplumsal travma’ etkisi yarattığını belirtmek gerekmektedir. İşgal töreni bir yandan şehrin Müslüman ahalisi arasında direniş ruhunun ortaya çıkışını hızlandırmış, diğer yandan da Türk milli kimliği üzerindeki etkileri günümüze kadar uzanan bir ‘eziklik duygusu’nu yaratmıştır.

¹⁷ Catherine Laskaridhis, *Quinze Mille Jours à Constantinople ma patrie*, Atina, 1987. s. 93-96'dan tercüme edip yayımlayan Stefanos Yerasimos, İstanbul: 1914 - 1923. *Kaybolup Giden bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.134.

¹⁸ Bkz. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974*, Atina, 1983. s. 58.

¹⁹ George Théotokas, Léonis, *L'enfant grec de Constantinople*, *Les Belles Lettres*, Paris, 1985, s. 80-85'den alıntılan Yerasimos, *a.g.e.*, s.136.

O günlerde bu karmaşık duyguların dile getirildiği metinlerden biri de İttihad ve Terakki hükümetlerinin Maliye Nâzırı Cavid Bey tuttuğu günlüktür. 8 Şubat 1919, Cumartesi günü Cavid Bey günlüğüne şunları yazmıştır:

“General Franchet d’Esperay İstanbul’a evvelce gelip birkaç gün kaldığı halde bugün mutantan [tantanalı] bir dühûl [giriş] yaptı. Ancak surların etrafında ordular mahvederek şehre girebilen galip ve fatih bir kumandanın yapabileceği bir debdebe [gösteriş]. Evvelki bir iki günlük ikametinde ne kadar atif [koruyucu] bir kumandan ve iptidaî [ilkel] bir insan olduğunu kadınlara geçmiş hükümetlerin seyyiatından [kötülüklerinden] ve bu seyyiatın cezasını çekeceklerinden bahsetmesiyle gösteren bu müteazzım [azametli] kumandan mağlûp bir memlekete ve milletine, hiçbir lüzum ve siyasete müstenit [ilişkin] olmayarak, bu hakareti ederken ihtimal ki, bu surette münselip [temsilcisi] olduğu milletin nâmını yükselteceğini, nüfuz ve kuvvetini göstereceğini zannetmiştir. Sokaklarda evlerin damlarına kadar yükselen mütecessis [meraklı] insan kütleleri, kendisine bu kirlettirdiği topraklara sehavet [cömertlik] ve şeref getirdiğini söylemeğe giden nankörlerin sözleri bu zannını teyit etmiş [inancını doğrulamış] de olabilir. Fakat binlerce kalpler de bu kibir ve nuhuset meşheri [uğursuzluğun sergilenmesi] önünde adalet-i ilâhiye temennisıyla çarpmıştır.”²⁰

Yaklaşık birkaç ay içinde yaşanan hızlı gelişmelerin İstanbul’un Müslüman/Türk halkı arasında büyük bir umutsuzluk ve hayal kırıklığı yarattığını tahmin etmek zor değildir. Savaşın başladığı 1914 yılı ile 1918 Kasım ayları arasında cepheden doğru düzgün haber alamayan, İttihad ve Terakki yönetimi tarafından sürekli olarak yanlış bilgilendirilen ve ‘nihai zafer’ aldatmacaları ile avutulan İstanbul halkı, 8 Ekim 1918 tarihinde son İttihadçı kabinenin istifasından 30 Ekim’de Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasına ve 13 Kasım’da düşman zırhlılarının boğazın girişine demir atmasına kadar geçen yaklaşık birkaç ay içinde ‘tam teslimiyet’i yaşamıştır. 1918 yılının Ekim ve Kasım ayları ve 1919 yılının Şubat ayında yaşanan resmi işgal törenine kadar olan dönem Osmanlı aydınları ve İstanbul halkı için ‘toplumsal travma yaşanan bir dönem’ olarak nitelenebilir.

İstanbul’un işgal altında olduğu günlerde ünlü hattat Tuğrakeş İsmail Hakkı Bey (1873-1946) içinde bulunduğu bozgun havasını aşmak amacıyla eline kalemini alır ve ‘Bu da geçer Yâhû’ yazısını yazıp dükkanının camekânına asar. Tarikat ehli bakımından bu dünyada yaşanan iyi veya kötü şeylerin geçici olduğunu hatırlatan bu cümle, kısa zamanda bir direniş sloganı haline dönüşür ve kısa zamanda şehrin Müslüman/Türk esnafı tarafından farklı hattatlara yazdırılarak bütün dükkanların camekânlarını süslemeye başlar.²¹ Türk romanında mütareke günlerinin iç sıkıntısını ve çaresizlik duygusunu anlatan birçok roman vardır.²² Fakat o günle-

²⁰ Maliye Nâzırı Cavid Bey, *Felaket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, cilt 1, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s. 142.

²¹ Bu anekdotu yıllar önce bana anlatan ve yaptırmış olduğu İsmail Hakkı Bey imzalı “Bu da geçer Yâ Hû” tıpkı basımını hediye etme inceliğini gösteren Mehmet Şevket Eygi’ye bu vesile ile tekrar teşekkürlerimi sunarım. 1922 yılında Refet [Bele] Paşa kuvvetlerinin İstanbul’a girmesinden ve işgalin sona ermesinden sonra, İsmail Hakkı [Altunbezer] Bey’in mutluluk ve sevincini ifade etmek için bulduğu yöntem de çok ilginçtir. Bu sefer de “Gel keyfim, gel!” yazısını yazıp dükkanının camekânına asar!

²² Mütareke dönemini konu edinen romanlar hakkında bkz. Mehmet Törenek, *Türk Romanında İşgal İstanbulu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.

rin duygusal iklimini en iyi anlatan edebiyat örneklerinden biri de Yahya Kemal'in 1918 başlıklı şiiridir:

Ölenler öldü, kalanlarla muzdarip kaldık
 Vatanda hor görülen bir cemaatiz artık
 Ölenler en sonu kurtuldular bu dağdağadan
 Ve göz kapaklarının arkasında eski Vatan
 Bizim diyâr olarak kaldı tâ kıyâmete dek.

Kalanlar ortada genç, ihtiyar, kadın, erkek
 Harâb olup yaşıyor tâli'in azâbıyla
 Vatanda düşmanı seyretmek ıztırâbıyla.

Vatanda korkulu rü'yâ içindeyiz, gerçek
 Fakat bu çok süremez, mutlakaa şafak sökecek.
 Ateş ve kanla siler, birgün ordumuz lekeyi
 Bu, insan oğluna bir şeyn [kara leke] olan, Mütâreke'yi.²³

Bu şiirde çizilen atmosfer işgal İstanbul'unun Müslüman/Türk nüfusunun duygu dünyasını tam olarak yansıtmaktadır. Şiirde betimlenen bu dünyanın eziklik, itilmişlik, hınc ve iç acısı olarak özetlenebilecek özelliklerini aynı günlerde Osmanlı meclisinde yapılan tartışmalarda da izlemek mümkündür.

İttihad ve Terakki üst yönetiminin yurt dışına kaçmasından ve İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgalinden sonra, galip devletlerin muhakkak Ermeni kıyımının hesabını sormak üzere harekete geçecekleri ve Ermeni tehcirine katılmış olanlara karşı bir cezalandırma eylemine baş vuracakları tahmin ediliyordu. Bu noktada Osmanlı seçkinleri arasında sayılabilecek kişilerin ve bazı kurumların temsilcilerinin, Ermeni tehcirine bulaşmamış olduklarını dile getirmek için çaba gösterdiklerini basından izlemek mümkündür. Mütareke ve işgal günlerinin havası içinde herkes kendisinin veya sözcüsü olduğu kurumların, Ermeni kıyımına katılmamış olduğunu vurgulamak için aşırı gayret göstermektedir.

Refik Halid Karay'ın mütareke yılları ile ilgili anılarında Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında –ki 1919 yılının kış ayları olmalıdır– Mekteb-i Sultani'de (bugünkü Galatasaray Lisesi'nde) Sadrazam'ın verdiği bir yemek daveti anlatılmaktadır. Dönemin Avrupalı devlet adamlarının okullarda yaptıkları konuşma ve davetleri taklit etmek isteyen Sadrazam Damat Ferit Paşa bu yemeğe işgal kuvvetleri komutanlarının yanı sıra yabancı gazetecileri de davet etmiştir. Yemekten önce Sadrazam Damat Ferit Paşa ve daha sonra da Maarif Nâzırı Ali Kemal Bey birer konuşma yaparlar. Daha sonra Galatasaray Lisesi mezunlarından Ragıp Bey'in konuşmasını Refik Halid Karay anılarında şöyle özetlemektedir:

23 Yahya Kemal [Beyatlı], *Kendi Gök Kubbeimiz*, Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 2000, s.79.

“Düyunu Umumiye müdürlerinden ve mektebin eski talebesinden Rağıp Bey Fransızca güzel bir hitabe yaptı; içinde bir cümle vardı ki hem doğru ve hem de mektep için pek kıymetliydi: ‘Efendiler, diyordu, Umumi Harbin; tehcir ve taktik [öldürme] mesulleri [sorumluları] arasında Mektebi Sultani’nin [Galatasaray Lisesi’nin] yetiştirdiği bir fert yoktur, burası hür ve faziletli insanların menşedir [kaynağıdır].”²⁴

Bir yandan Osmanlı aydınları bireysel düzeyde kendilerini Ermeni tehciri ile ilişkilendirecek bir yakıştırmaya baştan karşı çıkmaya çalışırken, diğer yandan da Ermenileri yapılan baskı ve zulümlerin iktidardaki küçük bir azınlığın eseri olduğunu ve tüm Osmanlıları bu nedenle suçlamanın yanlış olduğunu vurgulamaya çalışıyorlardı. Örneğin, 11 ile 14 Aralık 1918 günleri yayınlanan *Sabah* ve Yunus Nadi’nin yayınladığı *Yenigün* gazetesi arasında çıkan tartışmada, *Sabah* gazetesi Ermeni tehcirine karışanlarla ilgili olarak şu soruyu soruyordu: “Suçluları bulmayalım da düşmanlarımızın istediği gibi hepimiz mi lekelenelim?”²⁵ Aynı gazetede, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından hemen sonra yayınlanan “Türklerin günahı nedir?” başlıklı yazıda İttihadçılardan şiddetle cezalandırılmaları isteniyordu:

“Sorumlular cezalarını görsünler, hem de şiddetle görsünler, bu mülkü bu hâle koyarak Avrupa’da bize de bütün insanlığa da havsalaya sığmaz fenalıkları edenler en büyüğünden küçüğüne kadar ceza sillesine uğrasınlar, müstahakdılar”²⁶

II. Abdülhamid’e karşı yıllarca yurt dışında muhalefet etmiş olan Abdullah Cevdet Bey, 12 Aralık 1918 günü kendi yayınladığı *İctihad* gazetesinde savaş suçlularını cezalandırmadan Türkiye’nin barış masasında bir hak elde edemeyeceğini ve Türkiye’nin galip devletlerle anlaşma masasına oturmadan önce savaş suçlularını cezalandırılmasının şart olduğunu belirtiyordu:

“Türkiye halkı bu harbe girmeyi istemedi, Türkiye halkı Ermeni kitâlini yapmadı. Türkiye halkı Suriye’nin ayan ve eşrafını asmadı. Kabul ettim, fakat bu cinayetleri kim yaptı? Yapanlar nerede, ne oldu? Mazlum Türkiye, seni öldürenleri kucağında tuttukça ve onları nefret ve istikrah [iğrenme] ile atmaksızın sulh masasının başına kendini ‘Cemiyeti Akvam’ azasından addederek gidemeyeceksin. Süratle kat ettiğin bu ağır davranma ve tereddüt yolunun varacağı nokta tarihin girdabıdır. Sen ey Türkiye! Sen nereye gidiyorsun?”²⁷

İstanbul basınında ortaya çıkan bu suçlama ve suçlu arama havası 1918 yılının Aralık ayında artık öyle bir noktaya gelmişti ki basında herkes eski defterleri karıştırıyor, nâzırlar hakkında olur olmaz iddialar ileri sürülerek haklarında başyazılar yazılıyordu. Yenilgi, bozgun ve işgal havasının yaratmış olduğu şaşkınlık duygusu içinde herkes birbirini karalamakla meşguldü.

²⁴ Refik Halid Karay, *Anılar - Minelbab ilelmibrab: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1992. s. 137.

²⁵ Orhan Koloğlu, *a.g.e.*, s. 91.

²⁶ *A.g.e.*, s. 159.

²⁷ *A.g.e.*, s. 245.

Ayrıca işgal kuvvetleri de askeri haberlerin kendileri ile ilgili kısımları için sansür istiyorlardı. Çünkü İngiliz ve Fransız askerlerinin işgal ettiği her vatan toprağı hakkında basında çıkan haberler halk arasındaki üzüntü ve sıkıntıyı daha da arttırıyordu. Nihayet, Matbuat Umum Müdürlüğü 2 Aralık 1918 günü yayınladığı resmi bildiri ile basın yayın organlarının “son zamanlarda ardi arkası kesilmeyen heyecan verici yayınlarının memleketin yüksek çıkarları ile uyumsuz bir dereceye varmış olduğu”nu belirtilerek sansür heyetinin tekrar göreve başladığını duyurmuştu. Artık bu tarihten sonra gazetelerin sansür heyetinin hışmına uğrayan yazılarının bulunduğu sütunlar boş bırakılarak yayınlanacaktı. Osmanlı basını için 1908 öncesindeki II. Abdülhamid rejiminin baskı dolu günlerini andıran bir durum tekrar söz konusu olmuştu. Sansür rejimi Refet Paşa yönetimindeki kuvvetlerin 6 Ekim 1922 tarihinde İstanbul’a girmesine ve işgalin fiilen sona ermesine kadar varlığını sürdürecekti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında cepheye olup bitenler hakkında pek doğru haber alamayan İstanbul halkı, 1919-1922 yılları arasında da Milli Mücadelenin gidişatı hakkında da son derece bölük pörçük bilgilerle yetinmek durumunda kalacaktı.

MECLİSTE TARTIŞMA: BİZ BU SAVAŞA NEDEN GİRDİK?

1918 yılı Kasım ayının ilk günlerine dönersek, o dönemde Osmanlı siyasi seçkinlerinin bir tür geçmiş değerlendirme süreci içine girdiğini görüyoruz. Osmanlı meclisindeki Ermeni meselesi ile ilgili tartışmalar İttihad ve Terakki hükümetlerinden hesap sorulması amacıyla verilen önergelerle başlamıştır. 4 Kasım 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan Fındıklı’daki binasında toplandığında, Bağdat - Divaniye Mebusu Fuat Bey’in 28 Ekim 1918 günü verdiği önerge ile ilk suçlu arama çalışmaları başlar. Fuat Bey’in önergesinde Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Yüce Divan’a sevk edilmeleri isteniyordu.²⁸ On maddelik önergede Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin ülkeyi yıkıma götüren icraatları şöyle sıralanıyordu: Birinci Dünya Savaşı’na sebepsiz ve vakitsiz girilmesi, savaş ilanının sebepleri ve gidişatı hakkında meclise yalan beyanlarda bulunması, savaş ilanından önce İtilaf devletleri tarafından yapılan önerilerin geri çevrilmesi ve Almanya’dan belli güvenceler almaksızın savaşa sürüklenilmesi, savaş esnasında sırf şahsi nedenlerle ve savaş ilminin kabul edemeyeceği çılginca hareketlerle milletin hayat gücünün israf edilmesi, genel hukuk kurallarına ve Kanunu Esasi’nin ruhuna aykırı ‘muvakkat kanunlarla’ memleketin bir fecaat sahnesine dönüştürülmesi, savaşın gidişatının milletten saklanması, savaş yılları esnasında İtilaf devletleri tarafından yapılan münferid sulh tekliflerinin reddedilmesi ve böylece şimdiki meş’um sonuca yol açılması, savaş yıllarında karaborsa ve ihtikar yollarının açık tutularak bazı kesimlerin zenginleşmesinin sağlanması ve ülkenin iktisadi hayatının batırılması, hiçbir kanuna dayanmadan sansür uygulayarak basın özgürlüğünün kısıtlanması. Ancak bu önergenin 10. Maddesi doğrudan Ermeni tehcirine ve bu tehciri gerçekleştiren Teşkilât-ı Mahsusa’ya gönderme yaparak İttihad ve Terakki hükümetlerinin bu konudaki icraatını şöyle özetliyordu:

²⁸ Aynı celsede Fuat Bey’in önergesi kabul edilmiş ve araştırma – soruşturma komisyonu olarak çalışacak beşinci şube tayin edilmiştir. Bu soruşturmanın ve daha sonra yapılan yargılamanın zabıtları için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu (der), *İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

“10. Dahili memlekette bir hercümerci idarî [idari karmaşa] vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek [yardım göstererek] ika eyledikleri fecaiye [gerçekleştirdikleri facialara] iştirak eylemesi.”²⁹

Aynı oturumda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi, İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerden daha daha net ve somut iddialarla dolu yazılı bir soru önergesi geldi. Bu önergede eski İttihad ve Terakki hükümetlerinin icraatı hakkında yeni hükümetin yaklaşımı veya bu konularda hangi tedbirleri almayı planladığı soruluyordu. İttihad ve Terakki yöneticilerinin ‘icraat-ı hükümet’i olarak sekiz maddede özetlenen cürümleri şunlardı:

1. Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri [suçları] bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katil ve itlaf edilmiştir.
 2. Laakal [en az] kırk asırdan beri memlekette medeniyetin âmili hakikisi olan Rum unsurlarından ikiyüz elli bin nüfus, hududu Osmani’den tard edilerek [dışarı atılarak] malları müsadere edilmiştir.
 3. Badelharb [savaşın sonra] beş yüz elli bin Rum nüfus daha Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havalisinde ve sair mahallerde katil ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasp edilmiştir.
 4. Memlekette anasırı gayri müslime icrayı ticaretten men edilmiş ve ticaret yalnız erbabı nüfuzun [nüfuz sahiplerinin] yedi inhisarına [tekeline] terk edilmiş olmakla bu yüzden bütün efradı millet adeta soyulmuştur.
 5. Mebusandan Zöhrap ve Varteks Efendiler ifna [yok] edilmiştir.
 6. Arap kavmi necibine [asil Arap kavmine] karşı reva görülen sui muamelat şimdiki felaketlerin başlıca sebeplerini teşkil etmiştir.
 7. Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen amele taburu efradından iki yüz elli bir kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.
 8. Harbi Umumiyye bila sebep [sebepsiz] girilmiş ve bu şerefi meşuma nailiyet için Bulgarlara memleketin bir cüzü de terk edilmiştir.
- Failler hakkında Hükümeti Cedide’nin malumatı neden ibarettir, işin mahiyeti hakkında ne tasavvur etmektedir ve itihaz edebileceği tedabire ne vakit mübaşeret eyleyecektir? Bu noktaları Hükümeti Cedide’den sorulabiliriz.”³⁰

Soru önergesinde ilk kez Ermeni tehciri ve genel olarak İttihad ve Terakki’nin azınlık karşıtı politikaları bu kadar açık bir biçimde meclis kürsüsünde dile getiriliyordu. Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi, Çatalca Mebusu Tokinidis ve İzmir Mebusu Vangel Efendilerin verdikleri bu soru önergesinin esas hedefi, 8 Ekim 1918 tarihinde istifa eden Talat Paşa kabinesinin yerine 14 Ekim 1918 tarihinde kurulmuş olan ve İttihad ve Terakki’nin “artçı kabinesi” olarak algılanan Ahmet İzzet Paşa kabinesini bu konuda tavır almaya zorlamaktı.³¹ Ayrıca, Osmanlı Meclisi

²⁹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima senesi 5, cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 103.

³⁰ *A.g.e.*, s. 109.

³¹ Ahmet İzzet Paşa kabinesinin kuruluşu ve Sultan Vahdettin’in bu kabineye yaklaşımı için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 27-34.

Mebusanında bulunan azınlık mebuslarının hedefi, iki gün önce İttihad ve Terakki üst yönetiminin ülkeden kaçmış olması olayını da kullanarak, bu önerge ile yeni hükümeti köşeye sıkıştırmak ve Ermeni tehcirine karışanların cezalandırılması konusunda hızlı hareket edilmesini sağlamaktı.

Kurulduktan kısa bir süre sonra Mondros Mütarekesini imzalamış ve içinde İttihad ve Terakki mensuplarını barındıran bir hükümetin Ermeni meselesi hakkında zaten pek de sert ve kararlı davranması beklenemezdi.³² Nitekim verdiği soru önergesi hakkında söz alan Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi esas amacının yeni hükümetin bu konuda ne düşündüğünü anlamak olduğunu şu sözleri ile ortaya koyuyordu:

“Bendenizin maksadı Hükümeti Cedide’nin [yeni hükümetin] şu nokta hakkında programının neden ibaret olduğunu bilmektir. Şimdiye kadar mevzu olan kavanin [kanunlar], teşkilat şu felakete mani olamamıştır. Bu babda şimdiye kadar takip edilen izhar-ı iflas [iflas ettiği açıkça ortaya çıkmıştır] etmiştir. [Yeni] hükümetin acaba bu nokta hakkında bir siyaseti dahiliyesi [iç siyaseti] var mıdır?”³³

Doğallıkla bu sorunun tek ve kısa bir cevabı olamazdı. Ayrıca Osmanlı meclisinde bulunan mebuslar 1914 yılında yapılmış olan son seçimden beri görevdeydiler. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihad ve Terakki’nin üyesi olarak eski hükümetlerin bütün icraatına ses çıkaramamış olan ve aralarında bizzat Ermeni tehcirine karışmış olan kişiler de bulunuyordu. Ayrıca Yemen, Kudüs, Medine, Bağdat, Basra, Beyrut, Şam gibi son seçimlerin yapıldığı 1914 yılında Osmanlı egemenliğinde olan fakat bu tartışmaların yapıldığı günlerde artık İngiliz işgali altında bulunan bölgelerin mebusları da vardı. Bu siyasi heyete dayanarak yürütme erkini kullanmak durumunda olan yeni hükümetin de yukarıda sıralanmış olan sorulara tatmin edici bir cevap vermesi ve Ermeni kıyımına katılanları cezalandırması siyaseten pek mümkün değildi.

TÜRKLER DE MAĞDUR OLDU!

Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi’nin soru önergesine cevap vermek üzere söz alan Dahiliye Nâzırı ve İttihad Terakki Partisi’nin yerine kurulan Teceddüt Partisi Başkanı Fethi [Okyar] Bey azınlıkların yaşadığı felaketlerden Türk unsurun payına da önemli şeyler düştüğünü belirterek söze başladı:

“Bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena gayet muzir birtakım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazzır olmuş [zarar görmüş] ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı veçhile ve belki de daha fazla derecede mutazzır olmuştur. Arzu ederdim ki Emanuelidi Efendi Hazretleri bu anasır meyanında, belki hepsinden ziyade, mutazzır ve mağdur olan Türk unsurunu da ithal etmiş olsunlar.”³⁴

³² Ahmet İzzet Paşa kabinesinde İttihad ve Terakki’nin çekirdek kadrosundan birçok bakan bulunmaktadır: Cavit Bey (Maliye), Eski Şeyhülislâm Hayri [Ürgüplü] Efendi (Adliye), Fethi [Okyar] Bey (Dahiliye), Rauf [Orbay] Bey (Bahriye) gibi.

³³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İctima senesi 5, cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 110.

³⁴ *A.g.e.*

Fethi (Okyar) Bey.

Böylece yaşanan felaketlerin genel bir özellik arzettiğini ve Müslüman/Türk unsurun da son yıllarda çok zulüm gördüğünü ve yıprandığını anlatan Dahiliye Nâzırı Fethi Bey, hükümetin gayesini şöyle özetliyordu:

“... Hükümetin ittihaz edeceği tarik [tutacağı yol] birdir: O da bilmütle anasıra bila tefriki cins ve mezhep [bütün unsurlara cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın], hürriyet ve müsavâtı kamile [tam eşitlik] bahş etmek ... Bundan mada [bunun dışında] şimdiye kadar yapılmış olan haksızlıkların Hükümetin vasaiti mevcudesi nispetinde [eldeki imkânlar ölçüsünde] tamiri, tağrib edilmiş olanların [sürgüne yollanmış olanların] yerlerine iadesi, bunların hasaratı maddiyesinin [maddi hasarlarının] mümkün olduğu kadar tazmini, Hükümetin cümle-ı maksadındandır. Ve bunun için icraata başlanmıştır. Fakat badema [bundan sonra] bu gibi ahvalin tekerrür etmemesi, bu gibi ahvale kimsenin cesaret edememesi, bu gibi hareketlere cüret eden memurin ve sair efradı ahaliden olanların takibi de cümle-i vazaifimizden [görevlerimiz arasında] bulunmuştur.”³⁵

Dahiliye Nâzırı Fethi Bey’in cevabı üzerine tekrar söz alan Emanuelidi Efendi bir Osmanlı mebusu olarak çeşitli azınlık grupları ile ilgili olarak söz söyleme hakkının bulunduğu hatırlattıktan sonra Fethi Bey’e şu cevabı veriyordu:

“Buyurdular ki Türk unsuru da pek çok mağdur olmuştur ve bundan dolayı bendenizin beyanatta bulunmamı arzu ettiklerini söylediler. Bendeniz Rum unsurunun mağduriyetinden ne kadar müteessir olur isem Türk unsurunun mağduriyetinden de aynı surette müteessir olurum. Türk unsurunu zikr etmemeliğimin sebebi: Çünkü eylevm [bugün] hâkimiyet, Türk unsuru namına icra edilmektedir (‘inşallah daima’ sadaları).”³⁶

Dönemin Meclis Zabıtları okunduğunda göze çarpan bir konu da şudur: Azınlık kökenli mebusların geçmiş hükümetlerin icraatını meclis gündemine taşıırken ve bu meclisin içinden çıkmış yeni hükümetleri, yapılan zulüm ve yolsuzluklar hakkında siyasal tavır almaya zorlamak için soru önergeleri verirken, İttihad ve Terakki yandaşı olan bazı mebuslar da iç tüzüğün kendilerine verdiği imkânları kullanarak bu konuların tartışılmasını engellemeye çalışmış veya “geçmişte bazı kötü şeyler oldu, bu konuları açmayalım” tavrını sürdürmüşlerdir.

4 Kasım 1918 günü celsede Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan, İzmir Mebusu Onnik İhsan ve Maraş Mebusu Agop Efendilerin verdikleri soru önergesi hükümeti bu konuda kesin

³⁵ A.g.e.

³⁶ A.g.e., s. 111.

tavır almaya zorlayan nitelikteydi. Ermeni kökenli mebuslar tarafından verilen bu önergede İttihad ve Terakki yönetiminin 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararı ve daha sonra 27 Eylül 1915 tarihinde çıkan Emval-i Metruke (terk edilmiş mal ve mülkler) hakkındaki kararnamelerin yürürlükten kaldırılmasını ve sürülenlerin yerlerine dönmesine izin verilmesini gündeme getiriyordu. Bu önergede tehcir edilen Ermenilerin mallarının yerel eşraf arasında paylaşılmasını kolaylaştıran yasal düzenlemelerin anayasanın ruhuna tamamen aykırı olduğu belirtiliyordu. Soru önergesinin son kısmı gayet vurucu bir üslupla kaleme alınmıştı. Önergede, çıkarılan kanun ve kararnameler ile “memlekette söndürülen ocakların, tepelenen namus ve muazzezatin [izzet ve şereflerinin] ... ve faileri ile madum [yok olan] bunca tebaai Osmaniyenin [Osmanlı vatandaşlarının] eytam ve eramili [yetim ve dulları] heder ve gasp olunan servet ve mukaddesatları hakkında tecelliye adalet [adaletin yerine gelmesi] için acaba Hükümetimiz ne düşünmektedir?” sorusu ile hükümetin bu konuda alınmış tedbirleri açıklaması isteniyordu.³⁷

Halep mebusu Artin Boşgezenyan.

Önergede imzası bulunan Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi söz alarak, sadece Ermenileri temsilen değil, bu önergeyi “umum milleti Osmaniyeye adına” verdiğini dile getiriyordu. Meseleyi her mebusun bildiğini belirten Matyos Nalbantyan Efendi konunun yaygınlığı üzerinde duruyor ve şunları söylüyordu:

“Bu kanunlara iptinaen yapılan muamelat, tehcir edilen halkın ne gibi ahvale maruz kaldıklarından burada bahsetmeyi fazla görürüm. Ben pek çok arkadaşlarımdan bu teesürlerini göz yaşları ile anlatanları gördüm. Gözleri dolarak bahsedenleri biliyorum. Bunun için [gösterilen] asabiyet ‘fanatik’lik gibi şeylere atfedilmesin. İnsaniyet namına vicdanınıza müracaat ediyorum ki, geçen meseleler cümlemizi ağlatmıştır. Bendenizce bu meselede bila tefriki cins ve mezhep [cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın] ocaklar sönmüş, fakat dumanı hâlâ çıkmaktadır. Bu gün birçok kadınlar şurada burada sürünüyorlar.”³⁸

Bu soru önergesi hakkında Nalbantyan Efendi’nin yaptığı konuşmadan sonra diğer maddelere geçilmesini teklif eden oturum başkanı Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey’in teklifi kabul edilir. Nalbantyan Efendi’nin itirazı üzerine Dahiliye Nâzırı Fethi Bey kürsüye gelir ve hükümetin “tehcir edilmiş olanların mahallerine iadesi”ne çalışacağını, yalnız geri dönenlerin kendilerine bir mes-

37 A.g.e., s. 112.

38 A.g.e., s. 113.

ken, bir sıcak çorba bulup bulamayacaklarının belli olmadığını ve bu nedenle işlerin yavaş yavaş halledilmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca yapılmış olan zulüm ve haksızlıklara sebep olmuş olan memurların bireysel düzeyde şikâyet edilmesi gerektiğini hatırlatır.

Yine 4 Kasım 1918 günkü oturumda 13 Eylül 1915 tarihli Ermeni tehciri ve terk edilen malların satımı hakkındaki kararnamenin meclis tarafından red edilmesi Dahiliye Nâzırı Fethi Bey tarafından gündeme getirilir. Bu konuda söz alan Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, bu geçici kanun hakkında “Bu, bir bıçaktır, baltadır birçok zulümler icra etmiştir. Biz bu bıçağı, baltayı kör etmekle o zulümleri falanları tedavi etmiş olmayız ... Hâlâ bunun üzerinde mazlum kanları bulunuyor ... Yıkıldığı, yaktığı hanelerin haddi hesabı yoktur ... Ve bunu red etmekle beraber bu kanuna istinaden [dayanarak] memleketi harap edenlerin cezası için bir temennide bulunmalıyız; onu cinayet kastı ile imal etmiş ve istimal etmiş [kullanmış] olan kimseleri de cezalandırmak” gerektiğini vurgular.

Bu noktaya kadar tartışma azınlık kökenli mebuslarla hükümet üyeleri arasında cereyan ederken, ilk kez Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey söz alarak daha önceden soru önergeleri konuşulduğu için iç tüzük gereği kendisine söz verilmediğini belirtir. Aynı oturumda, önceden 8 maddelik soru önergesi vermiş olan Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi’nin önergesinde “sırf Ermeni oldukları için 1.000.000 çocuk ve kadının ve 550.000 Rum’un itlaf edildiğinden ve 250.000 bin kadar Rum’un tehcir edildiğinden bahsettiğini” hatırlatır. Böylece Ermeni sorunu ile ilgili tartışmaların vazgeçilmez unsuru olan “sayılar meselesi” Osmanlı meclisinde gündeme gelir. Mehmet Emin Bey, Ermeni tehcirine karışanların araştırılıp cezalandırılmadığı sürece hükümete güven oyu vermeyeceği daha önceden belirtmiş olduğunu hatırlatarak şunları söyler:

“Bir haksızlığı diğer bir haksızlık ile izale caiz değildir. Ben Emanuelidi Efendi’yi burada pek mübalağakâr gördüm ve meselenin esasından da biraz inhiraf etmiş [sapmış] bulunduğunu anladım. Evet Efendim, bizim memurlarımızın birçok Ermeni çoluk ve çocuklarını kestiklerini ben de söylüyorum. Ve malları da yağma edildi. Fakat bunun bir ibtidası [başlangıcı] var.”³⁹

Böylece işin başlangıcını göstermek amacıyla 1907 yılında Muş’ta savcı olarak görev yaptığı zamana ait gözlemlerini anlatan Mehmet Emin Bey, o dönemde öldürülmüş olan bir Ermeni komitacısının üzerinde çıkan evraktan anlaşıldığı üzere, Ermenilerin her zaman bölgede nüfus yoğunluklarının yüksek olduğunu ispat etmek amacıyla çaba gösterdiklerini ve Emanuelidi Efendi’nin de bu sayıların etkisi altında kaldığını belirtir. Ayrıca Emanuelidi Efendi’ye bu bağlamda mezalime uğrayan Türklerden neden bahsetmediğini sorar. Bu noktada tartışmalar sertleşmeye başlar. Mehmet Emin Bey’in konuşmasına “meseleyi yeniden deşmeyelim” gibi müdahaleler olur. Daha sonra Mehmet Emin Bey, Rumların tehcir edilmiş olduğu iddiasının doğru olduğunu söyler, fakat onların da savaş sırasında Karadeniz kıyılarına yanaşan Rus gemilerinden silah ve mühimmat alarak eşkiyalık yaptıklarını ve “görülen lüzum üzerine” mecburi göçe zorlandıkları-

nı anlatır. Bütün bu yapılanların “esassız” olmadığını hatırlatan Mehmet Emin Bey’in konuşması Artin Efendi’nin “Allah zalimleri kahr eylesin” sözü ve mebuslardan yükselen “Amin” sedaları arasında sona erer.

MUKATELE Mİ, YOKSA KATLIAM MI?

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız tartışmaların yapılmasından dört gün sonra, 8 Kasım 1918 günü Ahmet İzzet Paşa kabinesi istifa eder ve yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulur. Sultan Vahdettin’in tam desteğini alan bu kabine içinde artık İttihad ve Terakki üyesi olan mebuslar yoktur. Yeni kabinenin kurulması İttihad ve Terakki mensupları arasında bir gerginlik kaynağı olmuş ve basında Hürriyet ve İtilaf partisine yakın kalemlerin eleştiri dozu artmıştır.

18 Kasım 1918 günü Osmanlı Meclisinde yapılan oturumda yeni kurulan Tevfik Paşa hükümetinin programı tartışılmaktadır. Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan program barış ile ilgili olarak son derece genel bazı temennileri içermekte ve programda Ermeni tehcirine katılanlar ile ilgili olarak somut bir tedbir bulunmamaktadır. Bu oturumda söz alan Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendi barış çabaları hakkında görüşlerini dile getirir. Yakında toplanacak olan Paris Barış Konferansına katılacak olan Osmanlı delegelerinin önüne gelmesi muhtemel olan Ermeni tehciri meselesini gündeme getirir:

“Yakında galip, mağlup her millet sulh masasının etrafında çevrilecek. Bendeniz diyorum ki: O masanın başına bizim elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek, hukukumuzu muhafaza eyleyecek bazı istihzarat [hazırlıklar] ile gidelim. Açık söyleyelim: Efendiler, biliyorsunuz ki Türk milleti alemi medeniyet ve alemi siyaset nazarında bugün bir müttehem [itham edilen] mevkiinde bulunuyor. (Hâşâ sadaları) ... Bugün ortada Osmanlı Tarihinin en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayeti azime [büyük cinayet] vardır. Yerleri, gökleri titreten bu cinayeti azime, malumdur ki Ermeni kıtâlidir, Ermeni faciasıdır. Türk milletini bundan müttehem tutuyorlar. Fakat asıl müttehem Türk Milleti değil, Türk Hükümeti ve veyahut idarei sabıkasıdır [geçmiş yönetimdir]. (Bravo sadaları) ... Ben diyorum ki: Türk Milletini itham ettikleri o cinayati azime, idare-i sabıka daha doğrusu, idare-i çeteviye [çete yönetimi] tarafından icra edilmiştir. Türklerin boynuna atılmış olan bu töhmet zincirinin en dehşetli halkası – ki Ermeni fecayi’dir – merkezde bulunan bir şirzime-i kalile [sesi çıkan küçük azınlık] ile, o şirzime kalilenin Vilayetta bulunan memurları; yani Valiler, mutasarrıflar, Kaymakamlardan, Jandarma Kumandanlarından, Polis Müdürlerinden tut da Jandarma neferine kadar Teşkilatı Mahsusası felan, falanı tarafından yapılmıştır ... Bütün bir milleti birtakım canilerin, mecnunların cürmü [suçu] ile itham etmek, bilmem amma, çete kârdır [çeteciliktir]. Bir millette böyle bir siyaset takip eden bir cani, beş cani bulunur; diye bütün milleti itham etmek doğru değildir. Bu usulu çeteviyedendir – başka tabir bulamıyorum.”⁴⁰

Halep mebusu Artin Boşgezenyan Efendinin İttihad ve Terakki yönetimini çeteye benzetecek yapılanları açıklamaya çalışması ve ayrıca Paris Konferansından önce bütün bu işlere karışanların cezalandırılarak konferans masasına ‘eli boş’ bir biçimde gitmemeyi önermesi mecliste bü-

yük bir tartışmayı başlatır. Tartışma esnasında Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi de yeni hükümetin bir an önce ‘kılıç artığı’ olarak adlandırılan Ermeniler için bir şeyler yapmasını ister. Daha sonra Muş Mebusu İlyas Sami Bey söz alarak bütün bu olan bitenlerin ne anlama geldiğini açıklamaya çalışır:

“Efendiler; bu mesele bir kâtl mi idi, yoksa bir mukatele [karşılıklı öldürme] mi idi? Bunu huzuru-nuzda tesbit edeceğim. [Artin Boşgezenyan Efendi] Türkleri tenzih ettiler. Bütün efradı milleti tenzih ettikleri o cinayati azimeyi, resmi bir ağızla ben de tekrar ile tesbitini rica ediyorum. Bu cinayet mi idi, yoksa mukatele mi idi? Bendeniz bütün vicdanımın sadasıyla bütün bütün beşeriyete hitab ederek diyorum ki, tali mesaili [ikincil meseleleri], fūrūati [teferruati], tafsilatı acı, elim, feci olmakla beraber, bunun mebadisini [başlangıcını], zannederim ki kimse parmak basarak kayıt etmedi. Bu ahval mebdeinde [başlangıcında] bir mukatele idi. Efendiler, bunları bilmek Meclis ve Hükümeti hazıraya ve bütün beşeriyete lâzım ise müsaadenizle bendeniz de bu hakikatleri bütün açıklığı ile şurada arz edeyim. Yani sinirlenmeyin.”⁴¹

İlyas Sami Bey, Ermeni milliyetçi hareketinin gelişimini özetledikten sonra, Birinci Dünya Savaşının başındaki Van isyanına sözü getirerek, Van’da Müslüman nüfusun yüzde yetmişinin mahvolduğunu anlatır. İlyas Sami Bey’e göre Ermeni komitelerinin giriştikleri isyan sonucunda, Ermenilerin “hükümeti Osmaniyenin kalb ve canına sapladığı şu silah, kendisi için de nefret ve istikrah ettiğim [tiksendiğim] feci şekilde neticelenmiştir” diyerek ayaklanmaya karşılık olarak, Türk tarafının katliamlarla cevap verdiğini belirtir. Kısacası İlyas Sami Bey’e göre, karşılıklı katliam olmuş fakat bunu ilk olarak Ermeniler başlatmışlardır. İlyas Sami Bey ayrıca bu küstahlığa girişen “Müslüman, Ermeni kim olursa olsun, ejder gibi başı kesilecek, ezilecek adamdır, böyle kaydedilsin” diyerek iki taraftan da bu işlere karışanların cezalandırılmasını istemiştir.

İlyas Sami Bey konuşmasında, İngiltere’de benzer bir isyan hareketi olsa ve İngiliz hükümetine karşı ‘bir unsur ... ihanet etse, [İngiliz hükümetinin] yapacağı şey taş, demir güller yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu” diyerek yapılanların haklılığını savunmuştur. Bu noktada İngiltere’nin örnek verilmesi çok anlamlıdır, çünkü 1916 yılının Paskalya yortusu günlerinde İrlanda bağımsızlık hareketininin başlattığı bir ayaklanma sonucunda, Dublin’in yönetimi bir süre isyancıların eline geçmiş ve daha sonra ayaklanma İngiliz kuvvetleri tarafından kanlı bir biçimde bastırılmıştır. Zaten İlyas Sami Bey’in konuşmasının bu bölümünde, meclis sıralarından “İrlanda’da olduğu gibi” sadaları yükselmiştir.

Bu konuşma sonrasında biraz atışmalar olduktan sonra, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi söz almıştır. İlyas Sami Efendi’nin Ermeni meselesinin Doğu Anadolu’da gerçekleşen bazı olaylar ve karşılıklı katliamlar ile sınırlı olduğu yolundaki beyanlarından hareket ederek, kendisine şu soruyu yönelmiştir:

“O zaman İlyas Sami Efendi’ye sorarım: orada bir çete çıksa ve vukuat yapsa [Doğu Anadolu’daki] o civar sekenesi [sakinleri] de bu vukuata iştirak etse ve teferruata müteallik gayri meşru birtakım

hareketlerde bulunsa, acaba böyle bir halin vukuu ta memleketin en ücra köşesinde bulunanların, mesela Edirne’de, İzmit’te ve sahilde bulunan üç Ermeniye varıncaya kadar umum Ermenilerin [ye-rinden] kaldırılıp imha edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, emlakinin müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi? ... böyle bir halin vukuunu hükümetin görmesi ile umum Ermeni-leri mücrim [suçlu] addederek bunlar hakkında böyle bir karar ittihaz etmesi [alması] ne dereceye kadar doğru idi? Acaba heyecana mı gelmişler? Eşhas [kişiler] ve aşair [kabileler] hiddet ve heyecana gelir, fakat hükümetlerin düsturu hareketleri [hareket ilkesi] daima adl ve itidalle idare-i umurdur [adalet ve eşitlik ile işlerin idaresidir].”⁴²

Nalbantyan Efendi’nin konuşması hukuksal açıdan suçun bireyselliğinin hatırlatıldığı önemli bir müdahaledir. Konuşmasının sonunda Nalbantyan Efendi, “Benim evladımın cinayetinden dolayı beni hiçbir vakit hükümet asamaz. Kesemez, mahv edemez. Bu kabul olunamaz. Ermeniler buna sebebiyet verdi demek katiyyen makulattan sayılamaz ve kabul olunamaz ... Bunların müsebbiblerini cezadide edeceğiz, heder olan mallarını iade edeceğiz. Bu günlerde halen vahşilerin elinde duran menkuhalarını [nikahlı eşlerini], kızlarını, mini mini yavrucuklarını alacağız diye bir tezahür göstermeliyiz. Alemler medeniyete karşı hissiyatımızı, insaniyet hislerimizi ve mukaddesata karşı hürmetimizi göstermeliyiz” diyerek siyasi ve ahlâki bir tavrın beklentisi içinde olduğunu açıkça ortaya koyar.⁴³ Tehcir kararının ülke düzeyinde yaygınlığı üzerinde duran Nalbantyan Efendi’nin konuşmasından sonra hükümet programı hakkında güven oylamasına geçilmesi için yeterlilik önermeleri verilmiştir.

11 Aralık 1918 günü yapılan toplantıda, Rum cemaatine mensup olan mebusların Anadolu ve Trakya’da savaş sırasında Rum nüfusun göçe zorlanması ve mallarının yağma edilmesi ile ilgili olarak bir tartışma yapılır. Trabzon Mebusu Yorgo Yuvanidis Efendi ile Edirne Mebusu Mehmet Faik Bey arasında geçen söz düellosu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihad ve Terakki hükümetinin Rum nüfusun göçe zorlanması ve Anadolu’nun Türkleştirilmesi yönündeki politikalarının anlaşılması bakımından son derece yararlıdır.

Aynı celsede Meclisi Mebusan’da Musul Mebusu olarak bulunan milli şair Mehmet Emin [Yurdakul] ateşli bir konuşma yapar.⁴⁴ Ermenilere yapılan kötü muameleyi Türklüğe izafe etmek isteyenlere itiraz eden milli şair, kötü muamele ile ilgili iddiaları Türklerin “milli seciyeleri” adına reddeder. Osmanlı tarihinin derinliklerinden başlayan, Ertuğrul Gazi, Fatih, Yavuz Selim ve Kanuni dönemlerinden örnekler vererek Türklerin her zaman mazlumları koruduğunu hatırlatan Mehmet Emin Bey konuşmasında Türklerin üstün niteliklerini över. Ayrıca, 19. yüzyıl boyunca Türkiye’de ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin kendince düzgün bir özetini yapan Mehmet Emin [Yurdakul] Bey Türklerin de milliyetçilik akımına dahil olmak zorunda kaldıklarını,

⁴² A.g.e., s. 161.

⁴³ A.g.e.

⁴⁴ Mehmet Emin Bey’in 1897 yılındaki Türk-Yunan Savaşı sırasında yazdığı “Cenge giderken” başlıklı şiiri Türkçülük hareketinin ilk manifestolarından biridir: ‘Ben bir Türk’üm; dinim, cinsim uludur. Sinem, özüm ateş ile doludur. İnsan olan vatanının kuludur. Türk evlâdi evde durmaz; giderim!’ Bu dizelerin şairi olarak “milli şair” ünvanını alan Mehmet Emin Yurdakul 1869 ile 1944 yılları arasında yaşamıştır.

Mehmet Emin (Yurdakul) Bey.

Türklerin de tarih ve edebiyatlarını öğrendiklerini, fakat Türk milliyetçilerinin sanat, ilim ve toplumsal dayanışma alanlarının dışına çıkmadıklarını belirtir. Diğer mebusların anlattığı zulüm ve kötü muameleyi yapanların kimler olduğunu bilemediğini söyleyen Mehmet Emin [Yurdakul] Bey kötü birkaç şahsın da Türk milletini tarihin derinliklerinden gelen faziletlerinden ayıramıyacağını belirtir.

Mehmet Emin [Yurdakul] Bey'in konuşması milliyetçi dünya görüşünün derli toplu olarak verilmiş olduğu nadir konuşmalardan biridir. Konuşmada Osmanlı tarihi sanki bir çiçek bahçesi olarak kullanılmış ve değişik mevsimlerde yetişen çiçekler aynı anda açıp açmayacakları ihtimali hiç dikkate alınmadan veya renk uyumuna hiç bakılmadan "Türk'lüğün doğuştan varolan özellikleri" olarak bir demet halinde sunulmuştur. Her zaman olduğu gibi, konuşmasının sonunda Mehmet Emin Bey de esas mağdur olan kesimin Türkler olduğunu belirterek sözlerini şöyle bağlar:

"Binanaleyh efendiler, öteki muhterem, mağdur, mazlum vatandaşlarım hakkında arzetmiş olduğum davanın yanına, mazlum Türklerin davasını koyuyorum ve muhterem hükümetimizden bunlar hakkında ne yapmakta olduklarını soruyorum?"⁴⁵

Ertesi gün, yani 12 Aralık 1918 günü yapılan toplantıda, Türklerin de mağduriyetleri ile ilgili iddiaların tekrarlandığı bir noktada Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi tekrar söz alır ve Mehmet Emin Bey'e ve onun gibi düşünenlere cevap verir:

"[Mehmet Emin Bey], biz mağduruz, Türkler de mağdur diyorlar. Fakat Türklerin mağduriyeti, Milleti hâkime şeklinde bir mağduriyettir ... Birtakım insanlar, [yani] Ermeniler hayvan sürüleri gibi öldürüldü. Elbette Türklerin mağduriyetini kabul ederim. Yanlız, şekil itibarı ile [şekil bakımından] bir ulviyet [yücelik], bir de mezellet [alçaklık] var. Bunu herhalde kabul edelim. Türkler serhatlerde kahramanca öldüler, Ermeniler de mezelletle [alçaklıkla] öldürüldüler."⁴⁶

Burada Matyos Nalbantyan Efendi'nin altını çizmek istediği konu, Türklerin vatan savunması sırasında Çanakkale'de, Sarıkamış'ta, Filistin cephesinde ölmüş olmasının, yani savaş meydanlarında verilen kayıpların Ermeni kıyımında hayatlarını kaybedenlerin durumu ile karşılaştırılmaması gerektiğini vurgulamaktır.

45 A.g.e., s. 292.

46 A.g.e., s. 317.

AYAN MECLİSİ'NDEKİ TARTIŞMALAR: SORUMLULAR KİM?

21 Kasım 1918 günü toplanan Meclis-i Ayan'da, Jön Türk hareketinin en kıdemli mensubu ve yıllarca II. Abdülhamid'in baskı rejimine karşı Paris'ten muhalefet etmiş olan Ahmet Rıza Bey'in önergesi okunur.⁴⁷ Önergede Ahmet Rıza Bey Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi ile ilgili kararının sorumluların bir an önce tahkikat komisyonu kurularak tesbit edilmesini isteyerek ve konunun genel hatları ile tartışılmasından öte somut olarak araştırılmasını ve sorumlularının Yüce Divan'a sevk edilmesini talep etmektedir. Önergede, “tehcir nâmi altında yapılan mezâlimin” araştırılmasını ve memlekette yaratmış olduğu kötü tesirlerin belirlenerek, bu işlere karışanların yargılanması talep edilmektedir. Aynı önergenin son kısmında “bilcümle Osmanlılar hakkında birçok ef'al [fiiller] ve cinayât dahi irtikâb edilmiş ve bilhassa Arap, Ermeni, Rum vatandaşlarıma şimdiye kadar Tarih-i Osmanide emsâli görülmedik mezâlim icra olunmuştur” denilerek bunların Yüce Divan'da araştırılıp, bu işleri gerçekleştiren siyasi ekibin yargılanmasından önce, yapılan mezâlimin bireysel suç olarak kabul edilerek savcılık yolu ile kovuşturulması ve sorumluların “pençe-i adâlete teslim edilmeleri” hükümetten istenmektedir.⁴⁸

Aynen Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi Ayan Meclisi'nde de zulüm ve kötü muamele görenler içinde Türklerin de bulunduğu, fakat Ahmet Rıza Bey'in önergesinde Türk unsurundan bahsedilmediği konusu, üyelerden Topçu Feriki [Tümgeneral] Rıza Paşa tarafından dile getirilmiş ve “halbuki Türkler de anasır-ı saireden [diğer unsurlardan] daha az zulüm görmemişlerdir. Bina-naleyh teklifimde ısrar ediyorum. Takrire [önergeye] ‘Türkler’ tabiri de de ilave edilmelidir” denmiştir.⁴⁹ Aynı celsede üyelerden Müşir Osman Paşa önce “zulmedenler kimlerdir?” sorusunu sorarak sözlerine başlamış ve kendi sorusuna şöyle cevap vermiştir:

“Bendeniz itikad ediyorum [inaniyorum] ki, zulmedenler, bizim İttihad ve Terakki komitecileridir. Türk milleti değil, Osmanlı milleti de değil, İttihad komitecileri ile diğer milletlerin komitecilerinin müteakiblen [karşılıklı olarak] milletlere birtakım mezâlim icrâ etmişlerdir.”⁵⁰

Ahmet Rıza Bey tekrar söz alarak önergesini anayasa hukuku çerçevesinde gayet net olarak tekrar özetlemiş ve şunları söylemiştir:

“Hulasaten tekrar edeyim ki, ben memlekette cinayâtın faili olarak İttihad ve Terakkiyi veyahut diğ-
er bir unsuru tanımam. Yanlız, Kuvve-i İcrâiyyeyi [yürütme erkini] tanırım. Kuvve-i İcrâiyyede İt-
tihad ve Terakki yoktur. Harpten cinayâtın Hükümet-i İcrâiyye mesuldur. Bir cemiyet-i hafiyeye
[gizli cemiyet] veya başkaları bu gibi ef'al-i cinâiyyeyi [cinayet fiillerini] teşvik eylemiş ise, ona mü-
saade ettiğinden dolayı kabahat yine hükümetindir. Vazifesini ifa etmeyen hükümettir. Hükümet
ise maatteessüf Türk hükümeti olduğu için, Türkün çektiklerini ortaya alenen koymadım. Evet, on-
lar da mazlumdur. O hükümet, Türk'e de acımamıştır.”⁵¹

⁴⁷ 1876 Anayasa'sının 60. Maddesine göre, üyeleri doğrudan doğruya Padişah tarafından atanan ve toplam sayısı Meclis-i Mebusan'ın üye tam sayısının üçte birini geçmemek oluşturulan Meclis-i Ayan bir üst meclis işlevini görür. Senato gibi çalışır.

⁴⁸ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima senesi: 5, 1. cilt, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, s.117.

⁴⁹ A.g.e., s. 118.

⁵⁰ A.g.e.

⁵¹ A.g.e., s. 119.

Aynı oturumda söz alan Meclis-i Ayan üyesi, eski vali ve Dahiliye Nâzırı Reşit Akif Paşa Ahmet Rıza Bey'in önermesini desteklemiştir. Reşit Akif Paşa, 14 Ekim ile 11 Kasım 1918 günleri arasında ayakta kalabilen ve İttihad ve Terakki'nin devamı veya "artçı kabinesi" olarak bilinen Ahmet İzzet Paşa hükümetinde Şura-i Devlet [Danıştay] Başkanı olarak görev yapmıştır. Bilindiği gibi, bu kabine iktidarda iken Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Kabine üyesi olarak, Ermeni tehciri ve kıyımının nasıl örgütlendiği konusunda kendi çapında bir araştırma yapan Reşit Akif Paşa öğrendiklerini meclis kürsüsünde şöyle anlatmıştır:

"25-30 güne vasıl olamayan [İzzet Paşa] kabine[sin]deki yakın dönemdeki hizmetimde öğrendiğim bazı gizli şeyler vardır. Bu cümleden olmak üzere tuhaf bir şeye tesadüf ettim. Bu tehcir emri resmi olarak mahut Dahiliye Nâzırı [Talat] tarafından verilmiş, vilâyetlere tebliğ edilmiş. Bu resmi emri takiben ise çetelerin koşup melun vazifelerini yerine getirmeleri için Merkez-i Umumi tarafından uğursuz emirler her yöne tamim olunmuştur. Binanaleyh, çeteler meydan almış ve mukatele-i zalime yüz göstermiştir. İşte [İttihad ve Terakki] Merkez-i Umumi[si] denilen o toplantı yeri, o zalim zümre, bu Devlet'in ve masum milletin başına sardığımız sayısız belaların sebebi ve tek başına bu katliamın özel kaynağı; resmisinden daha etkili olmuştur. Benim görüşüme göre, araştırma ve gerekli inceleme yapıldığında asıl bu ruhu meydana çıkarmak lâzımdır. Yalnız dört sene değil, on senedir İslâm âlemini, insanlık dünyasını târumar eden bir hain kitle var. Bu ortaya çıksın ve belirlensin, bu cihet tahakkuk ettiği takdirde hakikat da olanca çıplaklığı ile meydana çıkar ve bizden sonra gelecek olan kuşaklara ve çocuklarımıza sonradan bir ibret dersi olur."⁵²

Reşit Akif Paşa'nın son derece samimi bir biçimde meclis kürsüsünden anlattıklarından şu sonuçlar çıkmaktadır:

1. Her şeyden önce, Talat Paşa'nın Ermeni tehcirinde merkezi bir rol oynadığını belirtmemiz gerekiyor.
2. Talat Paşa hem Dahiliye Nâzırı ve hem de İttihad ve Terakki Genel Merkezi'nin başı olarak stratejik bir konumdadır.
3. İlk olarak, Dahiliye Nâzırı sıfatıyla taşradaki vali, mutasarrıf ve kaymakamlara Ermeni nüfusun tehcir edilmesi yönünde emirler yollamaktadır.
4. Aynı zamanda, Genel Merkezi'nin başı olarak İttihad ve Terakki'nin taşra örgütlerine, yâni parti teşkilatına "çetelerin koşup melun vazifelerini yerine getirmeleri için" emirler gönderilmektedir. 1908'den önce posta müdürü olarak görev yapan Talat Paşa'nın konağına telgraf hattı çektiğini ve bu hattı kullandığını biliyoruz. Talat Paşa'nın bu tip özel nitelikli telgrafları da evinden yolladığını tahmin edebiliriz.⁵³
5. Talat Paşa tehcirin örgütlenmesinde bir yandan Dahiliye Nezareti kadrolarını yâni vali ve mutasarrıfları kullanırken, diğer yandan da kıyımın örgütlenmesinde Teşkilât-ı Mahsusa gibi paramiliter örgütleri devreye sokmaktadır.⁵⁴

⁵² A.g.e., s. 123 (Metni ben sadeleştirdim. A. Aktar).

⁵³ Talat Paşa'nın evine telgraf hattı çektiğini Halil Mentşe'nin ve Henry Morgenthau'nun anılarından aktaran Akçam, a.g.e., s. 281.

⁵⁴ Bu konuda daha ayrıntılı bir analiz için bkz. Akçam, a.g.e., s. 265-287.

Reşit Akif Paşa'nın çok veciz bir biçimde özetlediği bu mekanizmanın son derece etkili olduğunu tahmin edebiliriz. Bunun yanı sıra, Anadolu'da sürüp giden Ermeni kırımını ile ilgili haberlerin sadece İttihad ve Terakki Genel Merkezi üyeleri tarafından bilindiğini ve dışarı sızmadığını da biliyoruz. Örneğin, Hüseyin Cahit Yalçın'ın anılarında Ermeni kırımını ile ilgili haberleri ilk olarak Anadolu'ya görevli giden Düyun-u Umumiye memuru Nâzım Bey'in anlattıklarından öğrenmiş olduğunu yazmasını belki de samimi bir itiraf olarak kabul etmek lazımdır.⁵⁵

2 Aralık 1918 tarihli celsede Meclis-i Ayan reisliğine yine Ahmet Rıza Bey tarafından tekrar bir soru önergesi verilir. Bu önergede 25 Kasım 1918 günü hükümete yapılan müracaatta Birinci Dünya Savaşı'na girildiği günden 8 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar geçen süre içinde 'hükümet tarafından intisab edilen hatiat ve ceraim meyanında [hatalar ve cürümler bağlamında] katliam, aleni şekavet [düpedüz eşkiyalık], masuniyeti şahsiyeye [kişisel dokunulmazlığa] ve emval ve mesakine [mallar ve meskenlere] tecavüz gibi bilumum Osmanlılar hakkında vukua gelen mezalim ve cinayattan dolayı" savcılık marifeti ile hangi işlemlerin yapıldığı sorulmaktadır.⁵⁶

9 Aralık 1918 günü, Ahmet Rıza Bey'in soru önergesine cevap vermek üzere Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey Meclis-i Ayan'a gelir. Adliye Nâzırı öncelikle bu önergede ortaya çıkan suçlar ve suçlular hakkında genel bir sunuş yapar. Özellikle Ermeni tehciri konusunda işlenmiş olan suçların cinslerini sıralar. Bunlardan birincisi, Yüce Divân'a verilmesi gereken devlet memurlarının işlediği suçlardır. İkincisi, siyaset erbabı tarafından işlenmiş olan suçlardır. Üçüncüsü ise, siyasetçiler ve devlet memurları dışında kalan kişilerin işlemiş olabilecekleri suçlardır.

Ermeni tehciri sırasında yukarıda anlatılan suçları işlemiş 'normal' vatandaşlar hakkında savcılar tarafından soruşturma başlatılabilmesi için bu konuda şikâyetlerin gerekli olduğunu ve ya savcıların işlenen suçları önceden bilerek soruşturma açmasının mümkün olduğunu belirten Adliye Nâzırı, devlet memurlarının ve siyasetçilerin ise ön soruşturma yapılmadan yargılanamayacaklarını hatırlatır. İttihad ve Terakki yönetimi iş başında iken çıkarılmış olan ve bazı küçük değişikliklerle günümüzde hâlâ geçerli olan "Memurin-i Mülkiyenin Muhakematına dair olan Kanun-u Muvakkat"ın özellikle beşinci maddesine göre, devlet memurlarının görevleri esnasında işlemiş oldukları suçlar öncelikle onların amirleri tarafından soruşturulmakta ve böylece sorgu yargıcının görevi amirler tarafından yerine getirilmektedir. Dolayısıyla Ermeni tehcirine karışmış olan devlet memurları hakkında soruşturma yapmak, bu geçici kanun sayesinde Adliye nezaretine bağlı olarak çalışan sorgu yargıçlarının ve savcılarının görev ve yetkilerinin dışında tutulmuştur.

Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in soruşturmaların ivedilikle yapılamamasında mazeret olarak ortaya koymuş olduğu yasal engel gerçekten de hükümetin elini kolunu bağlayıcı niteliktedir. Bütün bunlara ilaveten, haklarında birçok iddiaların söz konusu olduğu devlet memurları hakkında bir kez amirlerin bulunduğu komisyon tarafından "kovuşturma yapılmasına gerek yoktur" türünden bir karar verildiği zaman savcılarının bu kararın üzerine gitmelerine imkân yoktur.

55 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, yay. haz. Rauf Mutluay, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976. s. 234.

56 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, İçtima senesi: 5, 1. cilt, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, s. 151.

Ermeni tehciri ile ilgili olarak ortaya çıkan ve devlet memurlarının Ermeni tehcirinin uygulandığı şehirlerin ahalisi birlikte hareket ederek suç işlediklerinin ortaya çıktığı durumlarda ise bunların soruşturulması ve suçluların yargılanması hangi merci tarafından yapılacaktır? Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in ifadesine göre, Osmanlı Yargıtayı (Mahkeme-i Temyiz) ile Daniştay (Şûrayı Devlet) arasında yetki konusunda bir türlü sona ermeyen uyuşmazlık vardır. Adliye Nezareti bu yasal boşluğu ortadan kaldırmak ve soruşturma sırasında ortaya çıkan engelleri aşmak amacıyla çalışmakta ve müfettiş tayin ederek soruşturmaların bir an önce tamamlanmasına uğraşmaktadır.

Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey'in üzerinde durduğu bir diğer nokta da eğer bir kaymakam veya valinin görevi esnasında işlemiş olduğu suçlardan ötürü yargılanmasına amirleri tarafından karar verilmiş ise, bu yargılama Osmanlı Yargıtayı'nın Ceza Dairesi tarafından yapılmaktadır. Örneğin, bir vali görevi sırasında kötü yönetim, baskı ve zulüm uygulamış ve bundan ötürü, o şehirde 100 veya 200 kişilik bir grup kendisinden şikâyetçi oluyor ise bunların toplanıp Osmanlı başkentine gelmeleri, şikâyetlerini bizzat ortaya koymaları ve şahitlerin dinlenmesi gerekmektedir ki bu da son derece uzun bir süreçtir ve yargılanmayı fiilen imkânsız hale getirmektedir. Adliye Nâzırı Haydar Molla Bey bu konuda Meclis-i Mebusan'a yasa tasarısının verildiğini ve memurların yargılanmasının merkezde değil de eskiden olduğu gibi yerel bidayet mahkemelerinde yapılmasının hükümet tarafından önerildiğini anlatmaktadır.

Görüldüğü gibi, Ahmet Rıza Bey'in soru önergesi ve Adliye Nâzırının yaptığı açıklamalar sonucunda İttihad ve Terakki yönetiminin yaptığı yeni düzenlemelerle son dönem Osmanlı yasal düzeninin Ermeni kıyımı gibi bir meseleyi yargılamaktan ve sorumlularını cezalandırmaktan aciz bir hale getirdikleri ortaya çıkmaktadır. Her zaman olduğu gibi, tehcir gibi yüzbinlerce kişiyi ilgilendiren bir olayda sorumluları ortaya çıkaracak yasal süreçler, sistemde yapılmış olan birkaç küçük müdahale sonucu tıkanıklığa uğratılmış ve devlet memurlarının her bakımdan dokunulmazlıkları güvence altına alınmıştır.

Adliye Nâzırının konuşması tamamlandıktan sonra Damat Ferid Paşa söz alır. Yakında Fransa'da Büyük Devletlerin yöneticilerinin toplanacağını ve barış şartlarının gündeme geleceğini hatırlatır. Daha sonra da insanlık aleminin yeni şeklinin belirlenmesi hakkında ikinci bir konferans toplanacağını ve bu toplantıda alınacak sonuçların Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup milletlerine tebliğ edileceğini ilave eder. Damat Ferid Paşa, İttihad ve Terakki yöneticilerinin Ermeni tehciri dolayısıyla yargılanıp cezalandırılmalarının bir anlamda uluslararası konjonktürün bir gereği olduğunu ve ancak bu şekilde savaşı kaybetmiş olan Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda olduğu barış şartlarının hafifletilebileceğini vurgulayarak sözlerini şöyle bitirir:

“Eğer önümüzdeki iki üç hafta zarfında hadısatı ahirede [son olaylarda] bu milletin dahil olmayıp, ancak bu mezalim ve cinayatin mesuliyeti birkaç serseriye ait olduğu Avrupa'ya karşı isbat edilmez ve bunu isbat için bu adamlar derhal tecziye [cezalandırma] olunmazsa, hakkımızda sadır olacak [ortaya çıkacak olan] hüküm pek ağır olacak ve son nedamet [pişmanlık] de fayda vermeyecektir.”⁵⁷

Damat Ferit Paşa da aynen Meclisi Mebusan'daki bazı mebuslar gibi Ermeni tehcirine katılmış olanların cezalandırılmasının sadece bir iç politika sorunu değil, aynı zamanda kalıcı bir barış antlaşması imzalamak için gerekli bir adım olduğunu vurgulamaktadır.

ERMENİ KIRIMINA KARŞI DİRENEN OSMANLILAR

Mütareke günlerinde Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda yapılan konuşmalardan biri de günümüzde Ermeni meselesi ile ilgili tartışma ve açıklamalarda pek gündeme gelmeyen bir tema ile ilgilidir. Bu da İttihad ve Terakki yönetiminin almış olduğu tehcir kararına ve onun ardından gündeme gelen Ermeni kırımına karşı direnenlerle ilgilidir. Günümüzde Ermeni sorunu ile ilgili yazılıp çizilenlerde, tehcir emrine karşı gelen veya işleri ağırından alarak direnen Osmanlı yerel yöneticilerinden ve bu kararı dini, ideolojik ve kültürel nedenlerle uygulamak istemeyen kişi ve topluluklardan ne dense pek bahsedilmez. Sanki yüzbinlerce Ermeninin yerlerinden yurtlarından edilmesi tüm Osmanlı yurttaşları tarafından onaylanmış ve buna karşı ülkede pek direnen olmamış gibi bir hava hakimdir yazılanlarda. Halbuki 18 Kasım 1918 günkü celsede, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'nin mecliste yaptığı konuşmada hem tehcir kararına direnenlerin sergilenmesi ve hem de direnişin hangi duygu ve düşüncelerin devreye girmesi sonucunda biçimlendiğinin anlaşılması açısından çok önemlidir:

“Ben çok halim, selim, hamiyetkar, insaniyetşiar [hümanist], dindar Türkler bilirim ki o fecayi zamanında benimle beraber kan ağlamışlardır. Ve bunu yapanlara lanethan olmuşlardır. (Bravo sedaları) Bunu yapan yalnız efrad [bireyler] mı? Öyle şehirler vardır ki onlar, halis muhlis Türk şehirleridir; bu şehirlerin Müslüman ahali, biçare Ermeni vatandaşlarını bu tehcir zulmünden kurtarmak için Hükümetin vermiş olduğu emre, Memleketçe muhalefet eylemiştir. Fakat o verilen zalim emri bu veçhile [bu şekilde] ortadan kaldıramamışlar ve her kim Hükümetin emrine, icraatına muhalefet ederse onları kapısının önünde asmak gibi hareket karşısında bilahere [sonradan] bu zalimane emre serfüru etmişlerdir [baş eğişmişlerdir].

İşte Erzurum ahali, öyle şehirler vardır ki, kendi hemşehrileri olan Ermenileri himaye ettikten sonra, her taraftan oraya sevk edilen mazlumların bakiyetüssuyufunu [kılıç artıklarını] da himaye etmişlerdir. İşte Konya, işte Konya'nın halis, muhlis Türk, öz yavuz Türk olan dindar, mütehaşşid [yardım için koşan] Müslümanları!”⁵⁸

Halep Mebusunun son sözleri Konya Mebusu Ali Haydar Bey tarafından “Teşekkür ederim, Artin Efendi” sözleriyle kesilmiştir. Konya eşrafi arasında dini ve kültürel nedenlerle tehcire karşı çıkan ve Ermenileri koruyanlar vardır, herhalde Artin Efendi Konya Müslümanlarına meclis kürsüsünden teşekkür ederken bunları kastetmektedir.⁵⁹

Konya'da Ermenilere yardım edenlerden biri de Konya Ereğli'sinden Kökbudak ailesinin li-

⁵⁸ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima senesi 5, cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992. s. 141.

⁵⁹ Taner Akçam, direnen Osmanlı yöneticilerinin isimlerini vermektedir: “Erzurum Vâlisi Tahsin Bey, Halep Vâlisi Celal Bey, Ankara Vâlisi Mazhar Bey, Yozgat Mutasarrıfı Cemal, Kastamonu Vâlisi Reşit Paşa emre direnenler arasında yer alırlar.” Bkz. Akçam, *a.g.e.*, s. 275.

deri Deli Mustafa Ağa'dır. Sarkis Çerkezoğlu, anılarında Konya Ereğli'sindeki Ermenilerin nasıl korunduğunu şöyle anlatıyor:

“Sürgüne gidileceği yıllarda Deli Mustafa Karaman'a gitmiş. Eşraf, ağa'yı misafir etmiş. Konuşurlarken eşraf, Deli Mustafa'ya ‘Biz Ermenileri çıkaracağız buradan. Siz ne yapacaksınız?’ diye sormuş. Deli Mustafa, ‘Sizin asaletinize o yakışır. Biz çıkarmayacağız’ demiş. Ereğli'ye gelince kendi ailesi de Ermenilerin sürülmesi işini söylemiş. Deli Mustafa, ‘Biz öyle bir şey yapmayacağız’ demiş. Deli Mustafa sonra şu benzetmeyi yaparak sormuş:

– Bir pilav pişirmek için su yerine tereyağı koysam ama tuz koymasam o pilav yenir mi?

– Hayır, yenmez”, diye cevap vermişler. “Ulan Türk bulgur olsa, pilav pişirsek, tuz yerine Ermeniye koymasak o pilav yenmez. Onlar bu memleketin hem tadı hem tuzu. Gavursuz memleket mi olurmuş?” demiş.

[Konya] Ereğli Ermenisinin büyük çoğunluğu muhacirliğe gitmemişti. Malları mülkleri kaybolmamıştı. Çoğu sattı, buraya [İstanbul'a] geldiler.”⁶⁰

Sarkis Çerkezoğlu'nun anlatısında Deli Mustafa Ağa'nın Ermeni nüfusu korumasının nedeni örf, adet ve geleneklerdir. Koruma içgüdüsünün ardında Artin Efendi'nin de belirttiği gibi, bütün örf, adet ve gelenekleri kucaklayan İslâmiyet'in temel belirleyici olduğunu söyleyebiliriz.

Mecliste yaptığı uzun konuşmada genellikle bir şehirdeki koruma duygusu gelişmiş, dindar ve hümanist bireylerden ve topluluklardan bahseden Artin Efendi, aynı konuşmanın ikinci bölümünde bu kez Ermeni tehcirine direnen Osmanlı bürokratlarını anlatmaya başlamıştır:

“Ben öyle bir Vâli bilirim ki, kendi bulunduğu vilâyetin ahalisini himaye ettikten sonra oraya iltica eylemiş biçare Ermenileri de himaye etmiştir. Sahib-i kemâl ve celâl bir Vâli!⁶¹... Bendeniz Allahın insana bahşetmiş olduğu en âli bir meziyet olan merhamet lutfuna mazhar bir Vâli biliyorum ki, bu cinayeti icra eylemekten ise ebediyyen memuriyete veda etmiştir. Emsal ve akranına faik

⁶⁰ Yahya Koçoğlu (yay. haz.), *Hatırlıyorum: Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar*, Metis, İstanbul, 2003. s. 52.

⁶¹ Halep Mebusu Artin Efendi'nin bahsettiği kişi Konya Vâlisi Celâl Beydir. Burçin Gerçek'in Paris'te Ermeni tarihçi Raymond Kevorkyan ile yapmış olduğu mülakat Celâl Bey hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Şöyle diyor Kevorkyan: ‘Devlet görevlileri arasında en dikkat çekici isimlerden birisi Konya valisi Celâl Bey. Konya önemli bir merkez, çünkü Batı Anadolu'dan tehcir edilen bütün Ermenilerin toplandığı bir transit kampı. Celâl Bey gelenleri Der Zor çöllerine yollarsa başlarına ne geleceğini biliyor, daha önceden Halep valiliği görevinde bulunuyor çünkü. En başta Konya Ermenilerinin tehcir edilmesine izin vermiyor. Başka yerlerden gelenleri de mümkün olduğu kadar Konya'da tutmaya, çöle gönderilmelerini engellemeye çalışıyor. Mesleği olanları şehre, yoksul olanları da köylere yerleştiriyor. Böylece kamplarda insanların birikmesini önüyor. Yoksa tehcir konvoylarını yollamadığı anlaşılacak ... Ekim 1915'te görevden alınıyor, çünkü kafileri yollamadığı ortaya çıkıyor. Ama bu birkaç aylık sürede bile önemli sayıda insanın hayatını kurtarıyor. Ermenilerin Celâl Bey'e övgüler düzen, ona şükranlık ifade eden pek çok tanıklığı var. Ve Celâl Bey bunları görevden alınmayı göze alarak yapıyor. 1919'a kadar işsiz kalıyor ... 1919 sonuna doğru Kuvayı Milliye hareketi şekillenmeye başlayınca gizlice onlarla bağlantıya geçiyor. Hareketin düzenlediği saldırılara ve halkın örgütlenmesine katılıyor ... Celâl Bey tam bir yurtsever ve Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'in yanında yer alıyor. Bu açıdan son derece sembolik bir kişilik. Ülkesinin çıkarlarını korumaya sonuna kadar bağlı kalıyor ama İttihadçıların katliam emirlerini uygulamayı reddediyor. Ermenilerin katlini hem ülkenin çıkarına görmüyor hem de etik açıdan karşı çıkıyor. 1920'den sonra izini kaybediyoruz. (Röportajdan sonra yaptığımız araştırmada Celâl Bey'in izini 1921 Temmuz'unda İstanbul'da bulduk. Birkaç ay süreyle İstanbul Belediye Başkanlığı yaptıktan sonra 1926 yılında vefat ediyor. İktisat profesörü olan oğlu Ömer Celâl, “Sarç” soyadını alıyor. BG) Bkz. Burçin Gerçek, “Celâl Bey ve Diğerleri”, *Radikal* 2, 26 Şubat 2006.

[benzerleri ve yaşlılarından üstün] ve âli [yüksek] bir Mutasarrıf,⁶² ibrazı hamiyette [koruma duygusunun ortaya konulmasında] hepsi ile müsabaka eylemiştir. Bunların isimlerini sayarak sözü uzatmaya lüzum yoktur. Fakat bunların sayısı mahdut ve muayyendir [sınırlı ve bellidir]. Bunlara mukaabil [karşın] çok zalim Valiler ve mutasarrıflar vardır.”⁶³

Zalim valilere örnek olarak mecliste yapılan tartışmalarda Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin ve onunla birlikte çalışan yerel yöneticilerin adı geçmektedir. Örneğin Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, 11 Aralık 1918 günü yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Ordu kazasında bir Kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. Vali Cemal Azmi'nin de aynı muameleyi yaptığını işittim. Oraya kadar gidemedim. Ordu kazasından dönmeye mecbur oldum. Buraya gelir gelmez meşhudatımı [şahit olduklarımı] Dahiliye Nâzırı'na söyledim. O vakit müfettiş gönderdiler ve Kaymakamı azl ettiler. Tahtı muhakemeye aldılar. Fakat Vali hakkında bir şey yaptıramadım. Belki üç sene uğraştım, fakat olmadı.”⁶⁴

Ermeni Tehciri sırasında yaptığı zulüm ile meşhur olan valilerden biri de Diyarbakır valisi Dr. Reşid Bey'dir. Dr. Reşid Bey, 1919 yılında Ermeni tehcirine karıştığı için İstanbul'da yargılanmış ve idama mahkûm edilmiş ve daha sonra da hapisten kaçmıştır. Yakalanacağını anlayan Dr. Reşid daha sonra intihar etmiştir. O günlerde çocuk yaşta olan Abidin Nesimî Bey de daha sonra yazdığı anılarında eski Diyarbakır valisi Dr. Reşid'in babası Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimî Bey'i önce nasıl Diyarbakır'a davet ettiğini ve yolda Teşkilatı Mahsusa üyelerinden Çerkes Harun'un çetesine pusu kurduktarak öldürttüğünü şöyle anlatmaktadır:

“Dr. Reşid'in ... Diyarbakır valiliği sırasında faili bulunamayan birçok cinayetler olmuştur. Bunların içinde en önemlileri Basra valisi Ferit'in, Müntefek Mutasarrıfı Bedi Nuri'nin, Lice Kaymakamı babam Hüseyin Nesimî'nin, Beşiri Kaymakam vekili Sabit'in, gazeteci İsmail Mestan'ın vb. öldürülmeleridir. Bu öldürülenlerin hemen hepsi sosyalist veya filantrop (iyiliksever) kişilerdi. Bu Çerkes jandarma ekibi ve milis Kürtler olan Bedirhâni, Millî, Karakeçili aşireti mensuplarıyla Ermeni tehcirinin gerçekleştirilmesi imkânsızdı. Çünkü bu kadro bir yağma ve talan kadrosudur. Bu yüzden bu kadro tehciri yapamamış, onu katliama dönüştürmüştür. Yağma ve talan gerçekleştirmeye muhalefet edecek idari kadronun da tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla bu kadro yukarıda adı geçen kişilerin de tasfiyesini zorunlu görmüştü.”⁶⁵

Oğlu Abidin Nesimî'nin anılarından anlaşıldığı kadarıyla, Hüseyin Nesimî Bey ve yöredeki diğer birkaç kamu yöneticisi Ermeni tehciri sırasında Teşkilatı Mahsusa üyelerinin yağma ve talan

62 Tanzimattan sonra kurulan Vilâyet ile Kaza arasındaki idari birimin yöneticisi. Halep Mebusu Artin Efendi'nin bahsettiği kişi Kütahya'ya gelen Ermenileri Suriye çöllerine yollamayan ve hatta onlara yardım eden Kütahya Mutasarrıfı Fâik Ali [Ozansoy] Bey olmalıdır. Bkz. Sarkis Seropyan, “Vicdanlı Türk Vâlisi Fâik Ali Ozansoy”, *Toplumsal Tarih*. No. 23, Kasım 1995, s.46-50. Bu yazıya dikkatimi çeken Murat Koraltürk'e teşekkür ediyorum.

63 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*. Devre 3, İçtima senesi 5, cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 141.

64 *A.g.e.*, s. 300.

65 Abidin Nesimî, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, 1977, İstanbul, s. 39-40.

yapmalarına izin vermedikleri için Diyarbakır valisi Dr. Reşid Bey'e bağlı çeteler tarafından öldürülmüşlerdir.⁶⁶ Osmanlı meclisindeki tartışmaların en önemli özelliği Ermeni tehcirine muhalefet etmiş olan inanç sahibi ve onurlu Osmanlı bürokratlarının varlığını ortaya koymuş olmasıdır.

SONUÇ: “KORKUNUN GERÇEKLİĞİNİ” DÜŞÜNMEK

Bu yazıda 1918 yılının çok özel koşullarında Ermeni kırımını ile ilgili olarak Osmanlı Meclisinde yapılan tartışmaları özetlemeye ve bu tartışmaları çevreleyen siyasal ve duygusal ortamı anlatmaya çalıştım. Osmanlı Meclisinde tartışan tarafların Ermeni kırımını bilfiil yaşayan görgü tanıklarından oluştuğunun altını çizerek bazı tespitleri yapmakta yarar görüyorum:

Her şeyden önce, Osmanlı Meclisinde bu konuyu tartışan Müslüman veya gayri Müslim kökenli mebuslardan hiçbiri “bu iş olmamıştır, söylenenlerin hepsi yalandır” gibi bir tavır içine girmemişlerdir. İlk anda, konunun basında ve mecliste dile getirilmesinin önüne yasal engeller de konmamıştır. Ancak konunun daha ayrıntılı olarak tartışılması ve sorumluların cezalandırılması için bastıran Ermeni ve Rum kökenli mebusların önermeleri meclis iç tüzüğüne verdiği imkânlar ölçüsünde engellemelerle karşılaşmıştır. İttihad Terakki kökenli mebusların çoğunlukta olduğu bir mecliste bunların olmasını da doğal karşılamak lazımdır.

Yine görüyoruz ki, günümüzde Ermeni kırımını ile ilgili tartışmalarda dile getirilen birçok yaklaşım ilk olarak Osmanlı meclisinde gündeme gelmiştir. Bir yandan İttihad Terakki kökenli mebusların “ama Türkler de öldü” tipindeki yakınmaları, diğer yandan da azınlık kökenli mebusların katliam sorumlularını “çete yönetimi” olarak adlandırmaları ve cezalandırılmalarını talep etmeleri de aynı çatı altında dile getirilebilmiştir.

Günümüzde Ermeni tehciri ile ilgili yapılan tartışmalarda iki kutup ortaya çıkmaktadır: Bir yanda bütün olan bitenin en ince ayrıntısına kadar önceden planlanmış bir “soykırım” olduğunu savunanlar, diğer yanda ise yüzbinlerce insanın yerinden yurdundan edilmesini “savaş şartlarının gereği olan basit bir idari tedbir” olarak sunan görüşler ortaya çıkmaktadır. Birbirinden “siyah ve beyaz” olarak ayrılmış bu kutuplaşma içinde, akademik tartışmayı sürdürmek neredeyse imkânsız olmaktadır. Bu ortamda, “gerçeklerin gri alanlarda gizli” olduğunu düşünen sosyal bilimcilerin sesi kısılmakta ve neredeyse “Hiyaneti Vataniye” kanunundan yargılanmaları istenmektedir.

Bu noktada kendimize sormamız gereken sorular şunlardır: Bugün bu konuyu, 1918 yılında dedelerimizin tartıştığı biçimde soğukkanlı olarak tartışmamızı engelleyen politik, akademik ve psikolojik sebepler nelerdir? 1918 yılında Osmanlı meclisinde İttihad Terakki listesinden seçilmiş mebuslar ülkeyi savaşa sürükleyen –ve deyim yerinde ise “koskoca bir imparatorluğu batıran”– kişilerden hesap sorulmasını talep ederken, bugün bizlerin Ermeni tehcirini gerçekleştiren siyasal kadroların eylemlerini sorgulama aşamasında elimizi tutan nedir? Acaba aradan doksan yıl –veya dört nesil!– geçtikten sonra ülkemizde İttihad ve Terakki üst yönetimini kayıtsız şartsız savunma ihtiyacının ortaya çıkmasını nasıl açıklayabiliriz? Bugün, 1918 yılında tarihçi Ahmet

⁶⁶ Yukarıda isimleri sayılan yerel yöneticilerin ölümü ile ilgili suçlamalara Dr. Reşid Bey tutuklu olduğu sırada kaleme aldığı anılarında cevap vermiş ve kendisini savunmuştur. Bkz. Dr. Reşid, *Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: Sürgünden İntihara*, yay. haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Arba Yayınları, İstanbul, 1993.

Refik Bey'in dediği gibi, 'Türklerden ve Ermenilerden elim bir surette hayatlarına nihayet verenler için ruhum mütesaviyen [eşit olarak] muzdariptir' sözünü söyleyebilmek neden bazılarına çok zor gelmektedir?

Bu bağlamda, Lübnan'da iç savaşı yaşamış ve daha sonra yazdığı romanlarla dünya çapında ün yapmış bir sosyolog olan Amin Maalouf'un Balkanlar ve Orta Doğu'daki etnik çatışmalardan kalkınarak kaleme aldığı kitabından bir bölümü dikkatinize sunmak istiyorum:

"Her yeni etnik katliamdan sonra, insanların nasıl böyle korkunç şeyler yapma noktasına geldiğini kendi kendimize haklı olarak soruyoruz. Bazı şiddet boşalmaları bize anlaşılmas geliyor, mantıklarını çözemiyoruz. O zaman da katliam çılgınlığından, köklerden gelen, kalıtsal kan dökme çılgınlığından söz ediyoruz. Bir bakıma, gerçekten de bir çılgınlık var. Ama binlerce, milyonlarca katil varsa, olaylar bir ülkeden ötekine farklı kültürlerin göbeğinde, her dinden inananlar arasında olduğu kadar hiç inananlar arasında da kendini gösteriyorsa, artık buna 'çılgınlık' demek yetmeyecektir. Rahatça 'öldürme çılgınlığı' dediğimiz şey, 'kabilelerini' tehdit altında hissettiklerinde hencinslerimizin katliamcılara dönüşme yatkınlığıdır. Korku ve güvensizlik duygusu her zaman akılcı gerekçelere dayanmaz, abartıldığı hatta paranoyaya dönüştüğü de olur; ama bir halkın korkmaya başladığı andan itibaren dikkate alınması gereken şey, bu tehdidin gerçekliğinden çok korkunun gerçekliğidir."⁶⁷

Bugüne kadar çevremizde müdahil olduğumuz veya seyirci kaldığımız çatışmaları hep "tehditin gerçekliği" açısından ele aldığımız aşikar. Ama Maalouf'un sözlerine kulak vererek, bir an için, bugün tehdit olarak algıladığımız bazı şeylerin sadece bizim korkularımızdan kaynaklanmış olabileceğini düşünelim! Bu şekilde düşünmeye başladığımız zaman, belki de ilk olarak bizleri neyin bu kadar korkuttuğunu keşfedeceğiz. Ve böylece, korkunun o günden bugüne kadar iliklerimize nasıl işlediğini ve bizim gıyabımızda işleyen bir sistem haline geldiğinin farkına varacağız. Unutmayalım, dünyada milli marşı "Korkma!" sözcüğü ile başlayan tek ulus biziz. Cesaretle "bizi biz yapan" korkularımızın üzerine gitmemiz ve artık büyüdüğümüz konusunda herkesten önce kendimizi ikna etmemiz gerekiyor. İçimizde sürekli karabasan üreten ve iliklerimize işlemiş olan korkuların saltanatını yıkmanın başka çaresi de yok galiba. Bunu gerçekleştirdiğimiz zaman, bu ülkede Ermeni kırımını dahil her şeyi soğukkanlılıkla tartışacak olgunluğa ulaşılacağını düşünüyorum.

KAYNAKÇA

- Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.
 Ahmet Nedim Servet Tör, *Nevhiz'in Günlüğü - Defter-i Hâtrât*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
 Ahmet Refik [Altınay], *İki Komite, İki Kitâ*, yay. haz. Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994.
 Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.
 Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980.
 Alexandris, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations: 1918-1974*, Atina, 1983.

67 Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001. s.28-29.

- Cavid Bey, (Maliye Nâzırı), *Felaket Günleri: Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, cilt 1, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul: 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- Dr. Reşid Bey'in Hatıraları: *Sürgünden İntihara*, yay. haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Arba Yayınları, İstanbul, 1993.
- Karay, Refik Halid, *Anılar-Minelbab ilelmihrab: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1992.
- Katsiadakis, Helen, *Greece and the Balkan Imbroglia. Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Atina, 1995.
- Kocahanoğlu, Osman Selim (der.), *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.
- Koçoğlu, Yahya (yay. haz.), *Hatırlıyorum: Türkiye'de Gayrimüslim Hayatlar*, Metis, İstanbul, 2003.
- Koloğlu, Orhan, *1918: Aydınlarımızın Bunalım Yılı – Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.
- Koroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propogandadan Millî Kimlik İnşasına*, İletişim, İstanbul, 2004.
- Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima senesi 5, cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.
- Törenek, Mehmet, *Türk Romanında İşgal İstanbulu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Toprak, Zafer, "Osmanlı Donanması, Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik", *Toplumsal Tarih*, No. 113, Mayıs 2003. s.10-19.
- Yahya Kemal [Beyatlı], *Kendi Gök Kubbemiz*, Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 2000.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, yay. haz. Rauf Mutluay, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976.
- Yerasimos, Stefanos, *İstanbul: 1914-1923. Kaybolup Giden bir Dünyanın Başkenti ya da Yaşlı İmparatorlukların Can Çekişmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.